

16+

ISSN 0235 - 0173

Сатур

1
2016

январь - февраль

Хидир-Зулдан Юнусов. КЪУРУШ.

Хидир-Зулдан Юнусов. ДАГЪДИН ВИР

С а м у р

Йиса ругудра акъатзавай литературно-художественный
ва общественно-политический журнал

Литературно-художественный и общественно-политический
журнал. Выходит 6 раз в год.

Учредитель:
Правительство Республики
Дагестан.

1952-йисалай акъатзава.

Издается с 1952 года.

1

2016

январь - февраль

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских лите-
ратурных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

КБИЛЕР

РЕДАКТОРДИН ГАФ

Абдуселим Исмаилов. Къурхуярни
гъакъикъат.....3

ШИИРАТ

Зульфיקъар Къафланов. Дишегъли-
диз кагъаз. *Поэма*.....6

ГЫКАЯТ

Сардар Абил. Къве дидедин хва.
Повесть.....14

ШИИРАТ

Абдуселим Исмаилов. Вахтарин
къуъл. *Поэма*.....63

ЦИЙИ ТІВАР

Мирзе Дагъустанли. *Шиирар*.....76

ТАРЖУМАЯР

Ярослав Гашек. Кхъейдан тІвар ала-
чир кагъаз. *Гыкая*.....79

Антон Чехов. Ажугълу гада.
Гыкая. Таржума авурди Куъругъли
Къалажухви я.....80

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ВЕЗИФАЯР
ТАМАМАРЗАВАЙДИ
Мурад АГЪМЕДОВ

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ВА
ЖАВАБДАР РЕДАКТОР
А. ИСМАИЛОВ

РЕДАКЦИЯДИН КОЛЛЕГИЯ:

КЪ. АКИМОВ
М. БАБАХАНОВ
ГЪ. ГАШАРОВ
З. КЪАФЛАНОВ
А. КЪАРДАШ
Х. ХАМЕТОВА
А. МИРЗАБЕКОВ

Электронный адрес:
Litsamur@yandex.ru

Компьютердал верстка
авурди Ф. ГЪАЖИЕВ .

Чи телефонар:
Къилин редактор 67 -16 -31
Редактор 67 - 36 - 28, 67-89-60
Бухгалтерия 67-18-75

Самур 1, 2016
январь - февраль
На лезгинском языке

ИЛИМ ВА КУЛЬТУРА

Арбен Къардаш. Эмин ва гъукум.
Макъала.....83

КЪАРАВИЛИЯР.....96

Выход в свет 4. 03.2016 г.
Тираж 555 экз
Заказ № 5
Цена свободная.

Типография: ООО Издательство “Дельта - Пресс.”
Адрес типографии: 367000, г. Махачкала,
Промшоссе 10^а.

Журнал зарегистрирован Федеральной службой по надзору в сфере связи и массовых коммуникаций. Регистрационный номер ПИ №ТУ5-0026 от 21 мая 2009 г.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан “Редакция республиканских литературных журналов “Соколенок” и “Литературный Дагестан”.

Адрес редакции и издателя: 367025, РД, г. Махачкала, ул. Даниялова 55.

Редакциядинни макъалайрин авторрин фикирар сад тахъун мумкин я. Макъалайрин, абур гъизвай делирин дуъзвили патахъай жаваб авторри чпи гуда.
“Самур” журналдиз акъатай материалар печатдин маса органра чап хъийидайла, журналдин тIвар къун чарасуз я.

Редактордин гаф

Абдуселим
ИСМАИЛОВ

КЪУРХУЯРНИ ГЪАКЪИКЪАТ

Ингъе, 2016-йис вичин ихтиярда гъатнава. РагъэкъечІдай патан халкъарин гъисабунралди – маймундин йис. Гъихътинди жедатІа ам яраб? Маймунди хъиз, уюнар акъудиз, тІарвилерални дарвилерал тегъиз, акуна-такуна акъатна фидайди жедатІа? ТахъайтІа, Нострадамусанни Вангадин аянриз баянар гузвайбуру къейдзавайвал, чІехи дявейрикни татугайвилерик, барбатІвилерикни магърумвилерик кыл кутадайди жедатІа? Я туш, къарши яз, эхиримжи йисара политикадинни экономикадин кризисди дуъньядин уълквейрин алакъайра арадиз гъанвай хъивилер алуддайди жедатІа?..

Къуд патахъай агакъиз датІана информационный селдин хура авай инсанривай и ва гзаф маса суалриз са келимадалди жаваб гайитІа-ни жеда: хъайивал жеда. Я туш: Аллагъди гъикІ кхъенватІа, гъакІ жеда.

Къилел къведайди элкъуъриз жедач, гъелбетда. Амма уълквейрин алакъайра, дуъньядин халкъарин ва миллетрин къисметра, алай аямдин шартІара, сад галачиз сад виже текъведайвал, арушра авай континентрин аслувилера ибур ише фидай эгечІунар-хкечІунар туш. Алай аямди майдандиз акъуднавай жавабдарвилер лап зурбабур я. ГъакІ тирди чи уълкведин Президентди аннамишзава, гъавиляй уълкведин къудрат, лайихлувал хуьдай ва мягъкемардай къецепатан ва къенепатан политика тухузва. Советрин девирдилаи инихъ сифте яз Россиядин Федерацияди вичин аслу туширвал къабулзавай къарарралдини ийизвай кралди вири дуъньядиз субутзава.

И жигъетдай Сириядин законлу властдин тІалабуналди Россиядин ВКС-ди и уълкведин чилелай террориствилин дестеяр терг ийиз куьмек гунихъ еке метлеб ава. Амма виликдай Советрин Союздин, гила Россиядин аксина къайи дяведин политика тухун давамарзавайбуруз ихътин гъал бегенмиш туш. Абуру чи уълкве клеве тваз кланз ийизвай

алахъунар кървердавай бинесузбур ва гъакI метлебсузбурни жезва. Месела, Европадин уьлквейри Россиядихъ галаз экономикадин алакъяр атIун я чи уьлкведин, я Европадин уьлквейрин хийирдиз туш. Жуьреба-жуьре терефрихъай акъван мукъва жез эгечIнавай Туьркиядихъ галаз алакъяр чIур хъунни, гагъ Лондондай, гагъ Вашингтондай Россиядал, Президентдал буьгътенар везгинни – вири санал чи уьлкведин аксина кьиле тухузвай мидявилдин дяведиз ухшар я. Адан кьизмишвал артухариз, уьлкведикай йихт хъанвай тарашчиярни бажит жезва. И ва гзаф маса мидявилер акваз, жуьреба-жуьре къатарин тупламишвал мадни мягъкем жез, ватан ва халкъ маса гузвайбур негъ ийиз, кьенепатан татугайвилериз таб гуз, уьлкведин экономика ва душмандин вилик кьудратлувал мягъкемардай серенжемрик экечIиз, Россиядин халкъди вичи хъянавай Президентдихъ кIевелай ихтибарзава.

Гьелбетда, вири халкъ политикадал машгъул жедай затI туш, я герекни туш. Инсанри сифтени-сифте чпин шегъердикай ва райондикай, хуьруькай ва кIваликай фикирзавайди я. Абурун кьисметар кьенибур хъун Туьркиядихъ галаз алакъяйрилай абуруз важиблу я. Амма доллардини интернетди, нафтIадинни газдин турбайрини космосдин такъатри кьакъудиз тежервал сад садалай аслу авунвай ва булдиз гъасилнавай атомный яракъди къалханни тур кьведни яз вичин винел агъавал ийизвай дуьньяда чавай ихътин ихтиярар, умудар, гъайиф хьи, кьакъатзава. Вучиз лагъайтIа винидихъ къейд авур шартIари инсанривай, халкъаривай чпин кьилдинвал кьакъудзава.

Алатай 2014-15-йисар икI тирдан хъсан шагъидар хъана. Украинада власть гужуналди дегисарна кьиле фейи вакъиайри Россиядин Федерациядин вилик гъич рикIелни алачир месэлаяр эцигна. Крымдин кьисмет вич вичелай туп-тфенг галачиз гъял хъанатIани, Донбасдин республикайра ягъунар гилалди давам жезва, абурун агъалийриз чкIанвай экономикадин эвездиз куьмек тагана Россиядивай жезвач. Идан винел РагъакIидай патан уьлквейрин санкциярни алава хъхъана, кьиметар багъа жезва, агъалийрин гелирар агъуз аватзава, пул вични кьиметдай аватзава, гзаф инсанар кIвалах авачиз амукъзава. Куьлуь месэлайрикай еке веревирдер ва къейдер авун муд хъанвай СМИ-дин такъатри гузвай кърхуярни алава хъхъайла, уьлкведин агъалийрив пакадин йикъахъ инанмишвал гумукъзавач. Амма, фикир гайила, Государстводин идарайра кIвалахзавайбуру кIвалахзама, бизнесдал машгъулбуру чпин кар ийизва, пенсияда авайбуруз вахт-вахтунда пенсия гузва, хуьрерин куьчейрани кваз инсанрилай гзаф машинар кьекъвезва, туьквенарни базарар малдив ацIанва... Къазанмишиз кIандайбуруз мумкинвилерни ава. Государстводин крар идара ийизвайбуру къабулзавай къараррилай, кризисдиз акси серенжемрилай, социальный месэлаяр сифте нубатда гьалдайдакай уьлкведин Президентин хиве кьунрилай халкъдиз чпин ихтилатар важиблу яз акваз, СМИ-дин бязи такъатри, лугъудайвал, кузвай хирерал кьел кIвахзава.

Дагъустандин гзаф такъатарни и жигъетдай гуьгъуьна акъваз тийиз алахънава. Интернетдин куьмекдалди гъар гъихътин хъайитІани делилар, рекъемар, баянар, къейдер гъилик квайвиляй, чи чкадин ТВ каналри, амай вири такъатрини, абурукай гегъенидиз менфят къачузва. Им тІебии кар, интернетдин гереквални гъа им я. Амма, месела, Дагъустандин РГВК-дин жегъил корреспондентди экрандилай виридуьньядин экономикадин месэлайрикай веревирдер ийидайла, лугъуз кІан жезва: вуна гъикъван кІелнава, я чан руш? Вун жуван республикадин татугайвилерикайни дигайвилерикай рахух. Бязи вахтара башламишда: къведай гъафтеда картофар икъван багъа жеда, нек, як – икъван ва икІмад. Элкъуьрда яб гузвай инсанрин кылер. Бязибуру, абуруз яб гана, алаз хъиз багъа жеда лугъузвай шейэр къачунни ийида. Аквада ваз, гъафте алатда, тІварар къур шейэрин кыметар авайдалай агъуз аватда. Февралдин вацра Дагъустандин базаррани туьквенра картофрин кымет, месела, 17 манатдилай 25 манатдал къван я. Як, лагъайтІа, 250 манатдилай 300 манатдал къван булдиз ава. Са варз, къве варз вилик чкадин «экспертри» гайи къурхуяр пичІибур хъана.

Амай къурхуярни алатна фидайдахъ инанмишвал аваз, гъар са кас вичин кардал машгъул хъайитІа, вахтуналди тир татугайвал мад ахгат тийирвал, къуниши уьлквейрал, маса регионрал вил техжедайвал жуван чилер, карханаяр кардик кутуртІа, уьлкведин крарни, адан агъалийрин чалишмишвилерни къенивилихъ элкъведа. Ша, чна а картофар икъван мублагъ, гъавадин шартІаралдини ятаралди таъмин тир чи республикадиз Египетдайни Ирандай вучиз гъизватІа ва агъзур гектарралди жуван чилер, ишлемиши техйиз, цацарини валари вучиз къунватІа, гъадакай фикир ийин. Вучиз чи инсанар асул гъисабдай агъваллувилерихъни девлетрихъ алвердинни ришетбазвилериз ва уюнбазвилериз кыл янавай рекъера къекъезватІа, гъам аннамишин. Икъван ихтиярар ганвай девирда бизнесдал машгъулбурун арада ахътинбурун къадар шей гъасилзавайбурулай са шумуд къат вучиз артух тІа, гъадан сир чирин.

Чарадал вил алайди вилер авачиз амукъда, лугъуда бубайри.

Къурхуйрилай чаз чи гъакъикъат важиблу я.

Шират

Зульфикъар
КЪАФЛАНОВ

ДИШЕГЪЛИДИЗ КАГЪАЗ

(Поэма)

Есир хъанва закай, гуъзел,
Перишан тир аваздин.
Кужумзава гъурсадин сел
За кхъизвай кагъазди.

Зун паталди – бес я гафар –
Пара чӀимел йикъар я.
Къукърумрикди къвазвай марфар
Зи гъиссерин накъвар я.

За эцигнай чкадал вун –
Вазни чизва – Аллагъдин,
На гадарна ялавдал зун,
Зибур тушир гунагърин.

Ингъе кузва... Къуй курай зун,
ЧӀулав хъурай, цӀивин хъиз.
Заз бахтлу яз акурай вун,
Фаргъад жагъай Ширин хъиз.

Зул шехъзавай накъварик заз
Мес вегедал лакъанди,
Виридалай гуърчегди яз
Амукъда вун, масанди.

Зун чинеба килигда ваз
Зи уьмуьрдин сегънедай.

Ви кІвачик рикІ эцигда за,
Ваз пис хъайи легъзеда.

Тек са вун зи гъава жада,
Алахънавай, къезил тир.
Ви тІвар хура – цава жада,
Зар къабулна къизилдин.

Вун рикІеваз кхъида, руш,
За руьгъ михъи шиирар.
Абру мягътел ийида, руш,
Ван хъайи къван шаирар.

Вун рикІеваз, лепедаллаз
Атана хъиз азабдин,
Са духанда тепедаллай
Худ гуда за шарабдиз.

Шарабди зи элкъуьрда къил,
Дуьнья твада нехишда.
Ийиз тада зи руьгъдив къуьл,
Зи гъамлувал эзмишда.

Зун ичкидин гъуьлел жада,
Элкъвена тек гимидиз.
Инани вун мецел жада,
Захъ авай са кІаниди.

Вун зи нефес, уьмуьр я вун,
Вилаят я женнетдин.
Зун секиндай жигъир я вун –
Къурамат я къисметдин.

Вун – къурамат жагъурда за,
РикІ, маяк хъиз, куькІуьрна.
Ви вилик къил алгъурда за,
Ви цІал беден ифирда...

Куьтягъ хъайла шарабдин кар,
Зун ахварай аватда.
«Бахтеуз кас я вун, Зульфикъар,
Чал мецелай алатда.

...Ваз зи къадир чир хъанач, яр,
Жув дишегъли шаир яз.

Вахъ зун хуьдай сир хъанач, яр:
Им ви зурба тахсир я.

Ваз кІан хъана элкъуьриз зун,
Ваз табий тир са хъендиз.
Дишегълидиз вич муьтІуьгъ хъун
Къабулнач зи беденди.

Ваз кІан хъана, малум я заз –
Хуьн патал ви абадвал –
КІвачик кутаз эбеди яз
Зунни зи пак азадвал.

ТуширтІа зун дагъви эгер,
Ваз муьтІуьгъ хъун мумкин тир.
За чехир ваъ, ви ширин хъвер
Хъвадай жеди эркиндиз.

Дагъви патал азадвал, руш,
Пара зурба ивир я.
Хъел къемир, ви абадвал, руш,
Къуд-вад йикъан суьгъуьр я...

ЯтІани за йифиз-юкъуз
Цававайдаз минетда,
Вал уьмуьрда туьш хъуй лугъуз
Инсан, авай къиметда.

...Адахъ галаз бахтлу хъуй вун,
Мани – хъвер яз аялрин.
Ви уьмуьрдай хъфида зун,
Мани – шер яз хиялрин.

Хъфида зун, цавун къукърум
Пад жез рикІин дегънеда.
ИкІ амуькда зун кайи гум
Ви уьмуьрдин сегънеда.

Вичин чІулав яйлух, лугъун,
Вегъез гагъ-гагъ къилел ви,
А гумади хкида зун,
Зи кІаниди, рикІел ви.

Легъзейра зун рикІел хтай –
Къалур тийиз итимдиз –

Ишеда вун рекъел алай
Чи къавахдик, етим хъиз...

Ишеда вун, гъайиф чІугваз,
Ашкъидин чи зай хъайи,
Экъуьгъ ийиз тек са жуваз,
Терс къилихрин тай хъайи.

Ишеда вун, ифей накъвар
Эвез ийиз чІаларив:
«Вун галачиз ламу накъвар
Мес жезва заз сурарин...

Вун галачиз чІулав кифер
Гъатзава лаз нехишда,
Зи яр алай ацІай хъуькъвер –
Шумудни са биришда.

Вун галачиз, за жув гуьзел
Кабабарна, курна хъи,
Тек амукъай вацІун къере
Са перишан дурна хъиз.

...За гъайифар чІугвазва вахъ,
Тахсир жуван бамишна.
Зи жегъил чан къуразва вахъ –
Агъ, за ваз куьз къаргъишной?!

Вун герек я, заз тек са вун,
Зи гунагъри кайиди,
Бахтлу хъунухъ паталди зун
Заз Аллагъди гайиди.

...За гадарда кІвал-югъ, итим,
Вун зи патав хтайтІа,
«Тек са заз це на жуван чим...» –
На мад сефер лагъайтІа.

На мад сефер, заз темен гуз,
Шуз гъайитІа пІузал зи,
Вахъ тамарзлу зи беден куз,
Хур гъайитІа хурал зи.

На зи хуруз ви хурун цІай
Гун хъувуртІа, багъа кас,

ХъуьтIуьн цикIиз зи Йикъаз май
Гъун хъувуртIа, багъа кас.

Зи шуьткъевезвай цуькверал на
Марф, рагъ вегъин хъувуртIа,
Агъ, зи бахтсуз гъиссерал на
Гаф-нагъв вегъин хъувуртIа.

ИкI хъанайтIа, за ви хатур
Хун хъийичир, багъа кас,
Ви ашкъидиз за жизви кIур
Гун хъийичир, багъа кас...»

...На и фикир ийидайла,
Зун яргъариз акъатда.
Ваз и кагъаз кхъидайла,
Зав маса руш агатда.

Маса руша, хуьзвай тартиб,
Дад гъиссайла темендин,
ТуькIуьрда фад закай сагъиб
Вичин тIарам бедендин...

Зун алахъна, на заз тагай
Шагъарин мед – мелгъем, яр,
Гъейри руша – къабулай гъай –
Багъишда заз бегъем, яр.

Ачух тавур на ви хуру,
Юкъва тунвай седефри,
Лугъуз: «Я зун зурба пару,
Къачуз тежер гъанефрив...»

Гъейри руша ачухда заз,
Са-са седеф галудиз,
Ви бедендин иервал-наз
Зи рикIелай алудиз.

Ахпа ада вичин месик
ГалчIурда зун, ксурда,
На инкарай гъиссерин ник
Къарсурда зи, юзурда...

...Зун уьмуьрда анжах са вал
Ашукъ хъана, бенд хъана.
Вун зун патал, аватай цIал,
Шекер хъана, къенд хъана...

Агъ, зи ашкъи зайифна на,
Къефесдавай билбил хъиз.

Сад Аллагъдин тарифна на,
Къуъл гана зи гуьгъуьлдиз.

Вун кІанзавай инсандин гьал,
Чулавна хьиз гафарив,
На михъзава Къуръандин чІал
Мерд лейсандин марфарив.

Пайгъамбардин тІварцІин патав,
Акъвазна хьиз метІерал,
Зи гьиссерин ифей ялав
На гьалчзава чилерал.

Зун алай чил, зун авай кІвал,
Саймиш тийиз стІунни,
Икрамзава мукъвал-мукъвал
На Меккедин акунриз...

...Вун Аллагъдал, руш, зунни вал
Ашукъ хъана, кузва къе.
На Къуръандиз, туна зун цІал,
Шагъарин рагъ гузва къе.

Къуръандиз хьиз, зазни живи
ГанайтІа на пІагъар, руш,
Аллагъдин рехъ ийир михъи
Акатдай зак лувар, руш...

Зани, на хьиз, мискІиндиз физ,
КапІ-тІеатдай гъамиша.
Ваз хьиз, зазни, женнетдай гъиз,
Гудай Гъуцра емишар...

Гъайиф хъи, на, Аллагъдин руш,
Яб гузвач зи ялвардиз.
Зун, вун кІани «гунагърин» къуш,
Нез тазва на къагъардив.

Багъишламиш, рикІ тІарнатІа
Зи залпандсуз гафари.
Ви гуьгъуьлдин цуьк кІарнатІа
Зи гьиссерин марфари.

Багъишламиш, ваз кІани тир
ХъверначтІа за Къуръандиз –
Къене аваз чІехи тир сир,
Цавай атай Лишандиз.

Багъишламиш, вун дуьада
Авай чІавуз экуь тир,

Зун шарабдин терс дуъньяда
КъекъвенатІа мичІи тир.

Багъишламиш, хиве къур кар
АкъудначтІа къилиз за.
Цуькведавай зи свас яз, яр,
ГъаначтІа вун кІвализ за.

Багъишламиш, кар авачиз
За ви кефи ханатІа.
Идаз-адаз, зар алачир,
За вун маса ганатІа.

Багъишламиш, за ви вилел
Нагъв гъанатІа, кІаниди.
Садра къванни за ви рикІел
Агъ гъанатІа, кІаниди.

Багъишламиш, вун патав гваз,
КІан хъанатІа руш маса,
За чІередик, тагудай наз,
КъабулнатІа къуш маса...

Багъишламиш... Жеда вавай
И карни заз багъишиз:
ВердишнатІа за вун авай
Са кІанидаз къаргъишиз.

Багъишламиш, зун ви йикъаз
Бейхабардиз гъахънатІа.
Зун себеб яз ви рикІай саз
Са жизви хъвер квахънатІа.

Багъишламиш, ваз кІан хъунни,
КъуначтІа за гъилел вун.
Незуър алай ви ван хъунни,
АкъвазначтІа метІел зун.

...За эцигнай чкадал вун –
Вазни чизва – Аллагъдин,
На гадарна ялавдал зун,
Зибур тушир гунагърин.

На зун квачир гунагърин цІуз
Веъел, мийир кабабар.

Зун гъазур я Суддин юкъуз
Эхиз вири азабар...

...Бахт катзава, хаму шив хъиз,
Зул шехъзавай жигъирдай.
Яд жезва зун, ламу жив хъиз:
Гъикъван вакай фикирда?!

Гъа гила-мад алукъда экв,
Йиф цІрада гъарай физ.
Зун мад кІваляй экъечІда тек,
КІвачер жизви патай физ...

Зи гъилевай къелемни чар
Куътягъ жезва – эхир я.
Ваз чар кхъей зун, Зульфикъар,
Хъвер квахънавай факъир я.

Агакъайла зи кагъаз вав –
Ксурна хъиз балаяр –
Чи рикІ алай тарцин патав
Къекъуьгъ жизви сала, яр.

Зулун накъвар вилераллай
Тар-зи бахтсуз къисмет я.
Ам тІурфанрин гъилералла,
Хуьх са герен, минет я.

Зи къисметдин-тарцин вилер
Са легъзеда къуруй, руш.
И дуьньядин эркинвилер
Адаз жизви акуй, руш.

Ахпа кІвализ ахлад вун мад,
Итимдин мес чим хъийиз.
Хиялрикай ашкъидин шад,
Тар-чуьнгуьрдин сим хъийиз...

...Де сагърай вун, зи гъисс, гъевес,
Тай тир, гуьзел, ракъарин.
Зи кагъаздин перишан сес
Мелгъем хъуй ви йикъарин.

Љыкаят

Сардар АБИЛ

КЪВЕ ДИДЕДИН ХВА

Повесть

БАГЪА ТІВАР

... КІвалин чилел экІянавай рухунал кІвачер гадарна дишегъли ацукънава. Ада агъузардин ванцел «Дидедиз» мани лугъузва ва метІел къунвай аялдиз шуьшедай нек гузва. Адан патав, кълелчІ хъуьцуьгандал, кьве йиса авай хътин эркек аял ацукънава. Ам гагъ вичин гъиле авай нинидихъ галаз кьугъвазва, гагъ мани лугъуз вилерилай накъвар кІвахъзавай дидедин перишан чиниз тамашзава. Садлагъана дакІар гатай ванци абур уяхарна. Дишегъли, вилин накъвар гъиле гъатай пекинив михъна, аялни къужахда амаз, кІвачел къарагъна.

- Имаят, вун кІвале авани, я руш? - къецелай дишегълидин эвердай ван атана. - Аял къецел акъуд кван, я руш, чла акъалт тавурай!

Имаят, аялдин далудихъ са пек вегъена, къецел экъечІна.

- Квез саламалейкум, зи вах! - ракІарихъ, мехъерин шейэр авай хътин чІехи чемодан далудаллаз, са дишегъли акъвазнавай.

- Алейкумсалам, Гъуьруь вах! Ша, ша кІвализ гъахъа, - Имаятаз вичин хайи вах акур къван шад хъана. Мугъман кІулал кутІунавай чемоданни аламаз кІвализ гъахъна. Имаята, адан гуьгъуьналлаз хъфена, аял хъуьцуьгандал эцигна, дишегълидиз чемодан авудиз куьмекна, ахпа къведни гарданра гъатна.

- Квез бицІи руш мубарак хъуй. Бахтар авай руш хъурай, диде-бубадиз вафалу, яргъи уьмуьрар авай руш хъурай! Ви кьве балани бахтлу хъурай!

- Гъуьруьди Имаятаз мад са темен хгана.

- Ви рикІни шад хъурай, чан Гъуьруь! Авай са хъиз мад са вахни хъхъана, ви мурадари кылиз акъатуи! - дишегълийри сада-садаз хийирдин дуьаяр авуна.

- И иер рушан тІвар вуж я? - Гъуьруь аялдиз гъалт хъана килигна.

- Адаз тІвар вуна руфунамаз гайиди вуч тир, я чан вах...

- ФатІимат?!

- Эхъ, эхъ, ФатИмат я. Ви дидедин тIвар мад дуьньядал хтана, чан вах.
- ФатИмат! Я чан диде! - Гьуьруьди аял кьужахда кьуна теменрив ацIурна.
- Я, Аллагъ!.. Вун Аллагъди гьамиша шадаррай. Зун декьена амукайтIа, ви балайрин мехьерриз за хкадардай кьуьлер ийида, - лагьана, Гьуьруь са декьикада фикирри тухвана. Адан рикIел дидеди вичиз рекьидалди са тIимил вилик лагьай гафар хтана: «Чан руш, зи тахсир туш, белки, ви кьисмет гьахьтинди я жеди. Вун тахай дидедал аватун мумкин я. Ваз зегьметар аквада. КIвачи чил кьадалди, жув-жуван хсуси кIвале жедалди, вири зегьметар эха. Аллагъди ваз гурай, ви хзан хьана, руш-бала хьайила, зи тIвар жуван патав хкваш. Ваз зун мад и дуьньядиз хтай кьван шад жеда. Адакай ваз хайи дидедикай кьван кьадай чка жеда»....

Амма Гьуьруьдивай дидедин тIалабун кьилиз акьудиз жезвачир. Авай са хцин цIукьуд йис хьанвай. Кьур-кьур аял чIур жез, кьвед лагьайди арадал кьезвачир. Эхиримжи сефердани, руфунавай аял хуьз больницада кьатканвайла, Имаят са вацра кьван адаз юлдаш хьана. Гьа чIавуз Гьуьруьдини Имаята сада-садаз чпин вири сирер ачухна. Имаята хадалди са варз амаз, Гьуьруьдин аял чIур хьана.

- Чан зи вах, эгер ваз руш хьана хьайитIа, кIвалевайбур рази жез хьайитIа, тIвар ФатИмат эциг. Вун заз хайи вах кьван кIан хьана, - Гьуьруьди хьфидайла, Имаятан гардан кьуна, тIалабнай.

- Зун бамишармир, я чан вах. Вун гьеле жегьил я, диде ви кIвализ хкведайвал са зегьмет чIугун хьия, - лагьана Имаята, ракуьн тIвалар хьтин яхун гьилерив чуькьвенвай вичин гардан азадна.

Имаята, чпин кIвалевайбурни руш хьайитIа, адал «ФатИмат» тIвар эцигиз гьазур хьанвайди, Гьуьруьдиз лагьанач. Кьуй вичин тIалабун хьиз хьурай, шад жедай кар я, фикирнай ада.

Имаятаз руш хьанвайди ва адал ФатИмат тIвар эцигнавайди хабар хьайи Гьуьруь, аялдиз алукидай затI-матI, пек-лек, шекер-кьенфет кьачуна, фу-шуьре чрана, чемодан ацIурна, атанвайди тир.

Дишегьлияр, чилел хьуьцуьганар вегьена, ацукьна. Сада-садавай дердигьал хабар кьаз башламишна. Имаятан чина серин авайди Гьуьруьди атанмаз кьатIанвай. Белки, аялдин тIалар кума жеди, хиялна, артух фикир ганач.

- Имаят вах, вуна захьай са вуч ятIани чуьнуьхзава. РикIе вуч аватIа ачух вучиз ийизвач? - Имаятан секинсузвал акурла, эхир хабар кьуна Гьуьруьди.

Имаятан вилер гьасятда накьварив ацIана. Гьа и арада чилел чуькьни тийиз ацукьнавай аял кIвачел кьарагьна, татаб жезвай камарал атана, дидедин кьужахда ацукьна.

- Гишин хьанани, чан хва, Абид? Исятда за ваз тIуьн гуда, гьелелиг идахъ кьугьугъ, - лагьана Имаята аялдин гьиле нини вугана, вичин эхтилат да-вамарна:

- Валлагъ, чан вах, заз ахьагьизни кIанзавач, ахпа вазни ахьай тавурла, за низ рикIин дердер ахьагьин? Зи кьене агакьзамач, чанда эхдай иман амач. Заз и кIваликай дустагъ хьанва. Заз балаяр бахтсуз жез кичIезва, - Имаятан вилерилай сад хьиз кьве нагъв аватна. Кьужахдавай аял дидедин чиниз килигна, ада шехьиз кIанз пIуз кIватIна.

- Хьана, хьана, чан вах, жуваз гуж гумир! РикI чIугуна яхъ. ТахьайтIа дишегьлидин уьмуьр кьве кьанди я. Секин хьухъ, Имаят вах! - Гьуьруь адан рикIиз майдан гуз алахьна. - Кье метIел куркурар хьтин кьве балани атанвай

куь виридалай бахтлу инсанар я. Чуру фикирни кылиз гымир. Ви итимни писди туш, кIвал-югъни ава. Квез мад вуч бес жезвач?

- Эхиримжи вахтара зи чара итимдин гыляй атIанва. Хъвана, пияндиз хквез, ада заз герек авачир гафар лугъузва. Ни адан япара чIуру ванер таз-ватIа, заз чидач. Са карни авачиз кIвале кьал твазва. Накъ лагъайтIа, ви кьве гурцIулни гваз зи кIвалерай квахъ, заз вун ахквадай вилер амач, эвер це жуван стхадиз, за некаягъ алудзава, лагъана, экъечIнавайди я. Вуна лагъ кван, я чан вах, и аялар за гваз атайбур яни? Я диде амачир, я буба амачир зун ибур гваз гыиниз фирай? – Имаятан шел винел акъатна. Къужахдавай аялди шехъуник вичин пайни кутуна. Гзаф эхиз алахънавайтIани, Гъуруьдин вилерилайни накъвар авахъна.

- Я чан вах, Рагъман акунрай хъсан инсан хъиз аквада! Вуна адаз куркурар хътин кьве балани багъишнава. Вавай мад вуч кIанзава? Белки, адаз масад гъатнаватIа?

- Чидач. КIвале гъамишанда кьал ава. Зак квачир тахсирар кутазва. Зун и кIвале амай кван вахтунда, вич иниз хквен хъийидач, лагъана экъечIнавайди я. Фикирар ийиз шехъдай кван зи хурудавай некни кьуранва.

- Бес адаз диде-бубади чукъни ийизвачни?

- Ада садазни яб гузвач. Чидач, птикар авур кас аватIани. Вич атай чкадиз хъфирай, я колхоздин багъда, я сала пер-керки ягъиз тежер свас чаз герек туш. Аялар за калин нек гуз хуьда, лугъуз, кьелитIди зал къаридин гафарни агакърнава. За адакай са къадай чка жедатIа лагъана фикирнавайди тир.

Кьве дишегъли рахунрик кумаз, ФатIимат ахварай аватна шехъиз башламишна. Имаята, тадиз къарагъна, кыликай гыл кутуна явашдиз хкажна, аял къужахда кьуна. Ахпа кьезил камарал кIвале кьекъвез башламишна. Са арадлай гъаятдай

сифте кицI элуькъзавай, ахпа итимрин рахунрин ванер атана.

- Ваз мугъманар къвезва, Имаят. Жуван чиниз са тIимил къайи яд кванни ягъа. Ви ишехънавай вилер яру хъанва, - Гъуруьдикни теспачавал акатна.

Къецелай рахаз-рахаз къвезвайбур дакIардихъ агакъна. Имаятаз абурун арадай вичин стха Мурадин чир хъана. Ам Рагъмана агакърнавай хабардал атана акъатнавайди тир.

- Аман, бахтсуз хъана зи балаяр! - гъарай акъатна Имаятай. Ам са гъили шехъзавай аял хурухъ чукъквена, муькуь гъили ценчик ккIанвай Абид вичихъ агудна, ацуьк хъана....

ТАХАЙ ДИДЕ

Абидан вад йисахъ агакъзавай. Адан рикIел хайи дидедин ухшарни аламачир. Адаз вичин гъвечIи вах ФатIимат диде рахкурай пуд вацралай кьейидакайни хабар тушир. Къе, мукъва-кылийри шадвилер, тIуьнар-хъунар ийизвай юкъуз, вичин дахдиз кьвед лагъай паб гъизвайдакайни хабар тушир. Адан фикирда авайди куьчедиз катна вичин таярихъ галаз зигринграл къугъун, гишин хъайила хтана Мегъри бадедин ценчик ккIун тир.

- Я де, и халуярни халаяр чи кIвализ вучиз атанвайбур я? - вичел цIийи либасар алукIзавай Мегъри бадедивай хабар кьуна Абид.

- Ваз куь дахди цIийи бах хкизва, бала, - Мегъри бадеди дериндай ухът акъадарна.

Икьван чІавал гьич рикІелни татай, «бах» лагъай гафуни Абидан чинин кІалубар дегишна, вичикни кьалабулук акатна.

- Бах?! Ам мус хкведайди я? За хтанмазди адан гардан кьада, хьурайни де?- Абидак шад гьевес акатна.

- Хьурай, чан хва, хьурай. Анжах цІийи шалвар кьацІурмир.

- Урра!! Зи бах хквезва! - шаддиз куьчедиз катзавай Абид Тават эмеди кьуна.

- Вун цІайлапан хьиз гьиниз катзава, я бала? - Тават агъуз хьана, садлагъана кІвалай акъатай Абидан чиниз тамашна.

- Эме, чаз дахди цІийи бах гьизва! За фена адан гардан кьада.

- Гьизва, чан хва, гьизва, - пІузарикай хьиз лагъана, Тават кьерехдиз кьекъечІна, варарихъди катзавай аялдин гуьгъуьниз тамашна. «Язух аял, адакай ваз диде жедани, тахъайтІа... Вуж жедатІа низ чиде. Ваз са куьникай-ни хабар туш. Адан, гьич тахъайтІа, тахай диде лугъудай тІвар бес тушни?» - фикирна ада.

Гъаятда, са кьерехдихъ хьиз акъвазна, пуд дишегълиди куш-кушарзава:

- Гьизвайди милицайрин начаникдин вах ялда, я руш.

- ТІварни вичин Ханум ялда.

- Гъар вуж ятІани, кьве гъуьлуьз фена, кьве хва кьве хуьре туна, хтанвайди тушни?

- Бахтсуз хьана ман.

- Хквезвалда, я вахар, - дишегълияр кьапудихъ еримиш хьана.

Къапудин вилик пар чІугвадай машин акъвазарна. Мамеда, рулдахъай эвичІна атана, муькуь патай кабинадин рак ачухна, кьилихъ лацу харадин шал галай, чина регъимлу нур авай, аскІан буйдин дишегълидиз эвичІиз куьмекна.

- АтІангье ви цІийи бах. Алад бахдин патав! - Абидан далудихъ дишегълий-рикай сада гьил акална. Абид Мамед имидихъ галаз хквезвай дишегълидин вилик фена. Са декьикъада цІийи бахни Абид чеб-чпиз тамашиз акъваз хьана. И кардин шагъидар кис хьана килигзавай.

- Ба...а...ах! – Абид, зигрингарни гьиле амаз, вегъена дишегълидин кІвачерик ккІана. Дишегъли и гуьзет тавунвай агъвалатди кьарсурна. Ада вичин кІвачер аялдин кьужахдай азад ийиз алахъна. Абидан кьаст ам ахъагъун тушир. Ханума, куьмекдихъ кьекъведай къайдада, кІватІ хъанвай инсанрин арада вил экъуьрна, умуд квай кас такурла, аялдин кьилелай гьил алтадна.

- Абид вун яни!? Вун чІехи бала я хьи, зи бала, - дишегълиди агъуз хьана Абидаз темен гана.

Са дишегълидиз аял вахчуз кІан хьана, ада атана Абид хкажна кьужахда кьуна. Абидаз бах ахъайиз кІанзавач. Адан гьиле авай симинихъ Хануман кьилихъ галай шал галкІана галатна. Дишегълидин кьил дуьздал хьана. Адан къалин чІулав чІарар кьечІемди сад хьиз кьве патал пайнавай.

- Ахъагъа зун бахдин патав! - лугъуз Абид секинариз жезвач. Мамеда адан гьилий шал вахчуна, утанмиш хьана, ийир-тийир квахънавай Ханумав вахкана. Ада тади гьалда шал вегъена кьил кІев хъувуна. Низ чиде, и декьикъада нин рикІяй гьихътин хиялар физвайтІа, амма кьве дишегълиди чпин фикирар ачухдиз лагъана:

- Вуч фад «дидени хва» таниш хъаначни?!

- Хъана, валлагъ, хъсан таниш хъана!

- Гъа дишегълидикай зун хъанайтIа, гъа инлай элкъвена хъфидай.
- Вучиз? Адаз тахай аял авайди малум тир къван.
- Пуд лагъай кIвале, вуна ам яргъалди амукъда лугъузвани?
- Низ чида, вахтуну вири къалурда...

Са арадилаи дишегълияр цIийи свас авай кIвале, жегъилар чам авай кIвале, яш хъанвайбурни Межид буба авай кIвале кIватI хъанвай. Зуърнединни чIагъандин ван къвез, манияр лугъуз, къуьлер ийиз шадвал авайди чамран кIвал тир. Анай чIагъанчи Акиман чIагъандинни манидин ван акъатзавай:

**Чубанвили курсар кIелна хтайла,
Са цел ниси за ви кIвализ хкайла,
Суьруь хпер ви гъаятдиз гъалайла,
Руш заз гана, рикI шад ийиз жедачни,
чан, жедачни?**

**Духтурвили курсар кIелна хтайла,
Лацу халат ваз савкъат яз хкайла,
Кефсуз паб сагъар за вин авурла,
Руш заз гана, рикI шад ийиз жедачни,
чан, жедачни?**

- Сагърай, Аким, сагърай вун! Эхирдай руш заз гана, сагърай зун! - гъарайна Саида.

- Гила, азиз дустар, чна чамравай, яни чи дуст Рагъманавай, вичин ши-иррикай са шиир кIелун тIалабда, - бурма чIулав чIарар винел эвягънавай жегъил кIвачел къарагъна.

- Мегъамед стхадин тIалабуник за зи пайни кутазва. Манидал лагъайтIа, генани хъсан жеда, - Саида цлахъай куьрсарнавай тар къачуна, Рагъманав вугана.

Мегъамед, Саид ва Рагъман, пудни хуьре кIел-кхьин авунвай, дуьньядикай хабар авай жегъилар тир. Хуьруьнбурукай сифтени-сифте Мегъамеда университет куьтягъна. Ам патал рушари гзаф алахъунар ийизвайтIани, жегъилди гъелелиг мехъер авуник вичин хев кутазвачир. Ада къунши хуьре школадин директор яз кIвалахзавай. Саида района прораб яз кIвалахзавай. Рагъманни хуьруьн школада муаллим тир. Адан шиирар мукъвал-мукъвал газетризни журналриз акъатзавай. Бязи, гуьгъуьлар куьк вахтара, тарни хурал къуна, Рагъмана вичин чIалар ашкъидивди манидал лугъудай. И кар Мегъамедазни Саидаз хъсан малум тир. Дустарин тIалабуниз Рагъмана ваъ лагъанач. Ада сифте тар хурудал къуна, тезенаг галуьриз симерин сес дуьзарна, ахпа, макъамдин аваз гъана, мани лугъуз башламишна:

**Ваз къизил тахт «Королева» лайих я,
Ракъин ишигъ ви нурдилаи зайиф я,
Шумал беден акI теквилиз гъайиф я,
Михьи рикIел ша жен дустар, Мамлакат.**

**Ашукъ тиртIа, за къизилд саз къачудай,
Ви тIвар кутаз, ширин баяд лугъудай,
НафтI авачиз икъван гуьрчег нур гудай,
Лап суьгъуьрдин я вун фанарь, Мамлакат...**

Дустари гъар куплетдин эхирдай: «Сагърай, Рагъман! Сагърай вун!» - лугъуз гъарагъзавай.

- Ягъа гила са терекма, Аким! - мани куьтягъ хъанмаз, Саид, Мегъамедан

гъил къуна, кIвачел къарагъна, мугъманар ацукънавай суфрадин агъа къилиз фена, макъам гъеле башламишдалди, гъилер хкажна къуъл ийиз эгечIна...

Зун бахдин патав фида, лугъуз, къаз тежез акурди, Тавата сенфиз вичин патав тухвай Абид, пакамаз цIйи бахдин патав галаз хтана. Хкведай рекъе Абида эме суалрин хура тунвай:

- Эме, чи бах мад санизни хъфидачни?

- Ваъ, я чан хва, ам гила хтанвайди гъиниз хъфида? – Таватан рикIел Имаята хъфидайла вичин гарданда гъатна, вилерилай тIуб-тIуб накъвар физ, авур агъузар хтана:

«Вучда, чан вах Тават, белки Рагъманаз регъим къвен, белки ам и къве баладин язухдай къванни зун хутахиз къвен. Чан Тават, заз вун зи хайи вах къван кIан я. Ваз тавакъу я, и аялриз, жувал гъалтайла, чан-рикI ая. Тахай дидедин гъиле гъатайтIа, абурун язух я!».

КIвализ гъахъайла, тахай дидеди чан-рикI авуна, къве ширинни гайила, Абид лап цавук хкIуна. Адаз, бахдин къвалак кIана кIвалей санизни экъечIиз кIанзавачир. Хануман рикIини цIухрухарзавай. Абид вичихъ икъван сихдиз агатун акурла, адан вилеризни къеж акъатнавай. Мумкин тир, адан рикIел къве хуъре, къве кIвале, вичихъай къакъатна, амай къве велед хтанваз хъун...

...Ханум цIерид йис жедалди Сунадин авай са гададиз мехъерарна тухванай. Жегъилрин кIанивилихъ къадар авачир. Эвленмиш хъайи пуд вацралай Ягъия армиядиз тухвана, зур йисалай ам лап пис гъал яз госпиталда ава лагъай тел хтана. Хуърай телдал фейи мукъва-къилияр адан мейит гваз хтана. Гъа и йифиз Ханумаз муъжуъд вацра авай аял хъана. Аялдал бубадин тIвар, Ягъия, эхцигна...

Ханума накъвар гзаф вегъенатIани, къуд йисан къене чIулав либас экуъ рангадиз элкъвена. Жегъил дишегълидин суракъдиз къвез-хъфизвайбурни тIимил тушир.

- Чан алайди яшамиш хъана кIанда. Вун жегъил дишегъли я, чан свас, зи хтул за хуъда. Ам зи хцин иви я, зи вилериз аквазмай са экв я. Ам зав туна, вуна жуваз цIйи чкадал цIйи муг кутур, - лагъана Сунади Ханумаз бубадин кIвализ хъфидай ихтияр гана. Са йисни арадай фенач, Ханум маса хзандиз къисмет хъана. Анани ам динж хъанач. Пуд йисалай, са эркек бала гъана туна, хтана. Мад гъуълуз хъфидач, лагъана, дидедин патав секин хъана ацукънавай Ханум гила и кIвализ къисмет хъана. «Яраб зи Ягъия гъикI аватIа? Зи Мирзедиз тахай диде килигзаватIа?» - Абид акурла, Хануман рикIел вичин хайибур хтана. Ада накъварив ацIанвай вилер, масабуруз такурай, лагъана, гъалт хъана, вичиз агъзур суал гуз гъазур хъанвай Абид хурухъ къуна, ам теменрив ацIурна...

ТУЪКЪУЪЛ ГЪАКЪИКЪАТ

Са гъафтедилай бах хтунал шадвалзавай Абидан гуъгъулар дегиш хъанвайди ва кIвализ хтайлани са гафни лугъун тийиз, вичиз са къерехдихъай пис-пис тамашзавайди Ханума къатIанвай. Няннихъ хтайлани ам бахдихъ галаз са келимани раханач, я ада фуни тIуънач. Хъел квайди чинин чIурувили лугъузвай. Ам столдин кIане, ацукъай чкадал ахварал фена. Адан акъал хъанвай вилерин кIаник накъвари къве гел тунвай. Рак ачухна, кIвализ Рагъман хтана. Адан чина шадвили гевес авайди Ханума гъасятда къатIана. «Ички хъванва», - фикирна ада.

- Саламалейкум, зи багъа инсан! - лагъана, ам, гъилер ахъайна, паб къужахламишиз фена.

- Алейкумсалам! - Ханума адан хура къве гъилни акIурна, къили Абид авай пад къалурна. — Чидач ни вуч лагъанватIа, закай хъелнавай къайдада, гъич фуни тIуън тавуна, ацукъай чкадал ахварал фенва.

Абида садлагъана вилер ахъайна, къил хкажна, кIвалин юкъвал акъвазна куш-кушдин ванцел рахазвай дахдизни бахдиз тамашна.

- Ваз ксудай цIийи къайда чир хъанвани, хва? - Рагъман хцин къаншарда цуквал ацукъна. — Вуна дахдиз гъил ядачни?

Абида сифте вилер тIушунна, ахпа дахдин яргъи авунвай гъил къун тавуна, шехъиз кIанзавай къайдада пIуз кIватIна, вегъена къве гъилини дахдин гардан чIугуна къуна.

- ГъикI хъана, дахдин пагъливан, ви кефияр авачни? Вал ифин алаз аквазвач. Вуч хъана? - Рагъмана адан пелел гъил эцигна, ахпа аялдин вилерилай авахъзавай накъвар гъилин далудалди михъна. Абид са вуч ятIани лугъуз кIанзавай къайдада, сифте дахдиз, ахпа, са гафни акъат тийиз бубадизни хциз тамашзавай Ханумаз килигна.

- Лагъ дахдиз ви кефи ни ханатIа, вун гатай кас-мас авани? За абурун дуван аквада, - лагъана Рагъман кIвачел къарагъна, патав гвай стулдал ацукъна, хва вичин патав чIугуна.

- Дах... Зун..., зун..., им зи бах тушни? - хабар къуна Абида, Ханум авай пад гъилив къалурна. Рагъман са легъзеда фикирлу хъана, са гафни акъат тийиз, къарсур хъанвай Ханумаз тамашна.

- Ваз ам ни лагъай гаф я, чан хва?

- Вирибуру завай тахай бах хабар къазва. Вун ада гатазвани лугъуз хабарар къазва, - яваш ванцел лагъана Абида. И гафарин ван хъайи Ханум кIвалай екъечIна. - Дах, ада зун гатадайди яни?- Абид бах екъечIай ракIариз тамашна.

Рагъмана вичи къе дустарихъ галаз хъвайи ичкидин таъсир садлагъана хкатайди гъиссна. Адаз аялдиз таб тавуна, гъикъван туькъуьл хъайитIани, гъахъ лугъун дуьз акуна:

- Вуна чарабуруз яб гумир, чан хва. ЧIуру кIвалахар тийиз хъайитIа, вун садани гатадач. Я зани гатадач, я гъа бахдини. Ам хъсан бах я. А вун хайи бах хъсанди тушир. Адаз вун, зун, чун са касни кIан хъанач. Ам чун вири гадарна хъфена.

- Гъиниз?

- Гъуьлуьн кIаниз! Абур ваз чIехи хъайила вири чир жеда. Ада за гъайи къенфетар, ваз тагуз вичи недайди тир.

Абидаз дахдивай мад гзаф хабарар къаз кIанзавай, амма са вуч ятIани жузаз ахъагъай сив, кIвализ Ханум хтайла, агал хъана.

- Им ви хайи дидеилайни хъсан бах я. Къедлай къулухъ ви хайи бах ингъе, алад фена адан гардан яхъ, - Рагъмана далуди- хъай рум кутуна Абид Хануман къаншардиз ракъурна. Абид са къве кам къачуна, тIуб сара къуна, акъваз хъана, ахпа элкъвена дахдиз тамашна.

- Яхъ бахдин гардан! Са пIагъни це! - буйругъна Рагъмана.

Абида кичIез-регъуьз фена вич гуьзетзавай Хануман гардан къуна, къацIуз кичIезвай къайдада, пIузарар адан хъуьхъвехъ галукъарна. И гардан къуник кIанивилелай кичIевал гзаф квайди Ханума гъиссна...

Хануман тариф хуьруьз фад чкІана. Адан ширин рахунар, кІвалин михъивилер виридаз бегенмиш хъанвай. Анжах адан кьелитІ Майидатавай и кар эхиз жезвачир. «Са ханум хъфена, маса Ханум хтана!» - лугъузвай ада. Ханума кІвалера-гъаятра михъивилер ийиз акурди, гьикъван галат хъана колхоздин кІвалахдилаь хтанвайтІани, Майидат, ял ягъ тавуна, кІвалин кІвалахар ийиз алахъдай. Михъай чкаяр къацІурзавай аялриз гъарагъар ийиз, гъаятрани кваз гъарай-вургъай твадай. Гурарин кІаневай къацІай кІвачин къапар, сифте къецел гадардай, ахпа кІватна чуьхвена эхцигдай.

- Хтана, цІайхатун! – лагъана, Межид буба, чхрадихъ ацукъна, сарикай гъалар ийизвай Мегъри къаридин патав хъфидай.

Ханума хуьруьз мад са цІийи кеспи гъана: халича хурун. Гамар храз хуьре дишегълийриз виридаз чидай, амма халича хразвайди ам сад лагъай кас тир. Хуьре адан тупІарин устадвиллиз килигиз, халича храз чириз рушар къвезвай. Майидат и кардихъни кваз гъуьжетда авай. Колхозда вичин нормаяр ацІурна, хтана гамунин кІане, вичиз куьмекдиз хуьрйаь мад сад-кве рушни къуна, лап мичІи жедалди гам храз ацукъдай. Ханума са халича хтана куьтягъдалди, ада къве гам атІузвай. Низ чидай адан гъуьжетар гьикъван яргъалди жедайтІа. Хабарсуз Межид буба месел аватна. Адан гъалар пис хъана, са шумуд вацІралай рагъметдиз фена. Буба къена лагъай хабардал Межидан патараллай рухварни хтана. Межид вич фекъи итим тир, ада Алкъвадар Гъасан-Эфендидин гъилик кІелиз-кхъиз чирна. Ам хуьре ва гъакІ къунши хуьрерани кваз тІвар-ван авай алим тир. Ада вичин чІехи хциз НитІифаз ва Рагъманаз араб кІелунар чирнавай. НитІифа бубадин къилихъ, вилерилай туб-тІуб накъвар физ, Ясин кІелзавай. Буба кефсуз яз месел алайла, телдин хабардал Сибирда урус дишегъли вахчуна, яшамиш жезвай Зейдуллагъни, аскервиле авай гъвечІи хва Абдукъадирни хтана.

Сад лагъай майдин суварин югъ хзанда ва гъакІ хуьрени ясдинди хъана. Буба эхиримжи рекъе туна, са гъафтедилаь Зейдуллагъ Сибирдиз, гъвечІи хва Абдукъадир аскервилин буржи тамамариь хъфена.

Бубадин кІвалера санал яшамиш жезвай Мамедни Рагъман чпин кеспий-рив эгечІ хъувуна. Мамеда райондин консервиар акъуддай заводда шофер яз кІвалахзавай. Ада эхирижи вахтара, хъвана пиян яз хквез, хзанда къалар акъудзавай.

Бязи вахтара, пияндиз кІвалерин вилик хтай ам, машиндин рулдихъай са гуж баладал эвичІна, кІвализ хъфидай. Ахпа кІвале жерида са гъарай-вургъай тир: жибинра авай кепекар аялриз пайдай, рахазвай папал тепилмиш жедай. Гагъ-гагъ Майидатан вилин кІанер, тІиш-пІузни какадардай. Пакад юкъуз кІвалахалай хкведайла, Мамед, хъелна рахан тийизвай папаз са пишкеш гваз хтана, меслят хъжедай. Амма меслятвал акъван яргъал фидачир. Мажиб вахчур вахтунда ам мад хъвана хкведай.

Ингъе, къени ам пиян яз хтана, гурарай винел са гуж-баладал, са низ ятІани экъуьгъунар ийиз-ийиз, экъечІна. Айвандик къугъвазвай аялриз хъванвай дах акурла шад хъана.

- Са абаси це ман, чан дах! - лугъуз абур чпин бубадал алтІушна.

- Ма, гурцІулар, за куьн патал къазанмишнавайди я, ма квез! - лагъана жибинра авай пулар аялрин гъутариз пайна куьтягъна. Ахпа къерехдихъ есир хъиз акъвазнавай Абидав рахана:

- Вун вучиз имидин патав къвезвач, къачагъ? Ша за вазни са абаси гуда!

– лагъана ам жибиндиз гъахъна, амма анай нер михъдай ягълухдилаь гъейри затІни гъат тавурла, ада гъам Абидан гъиле вугана. Гъа и арада пулар пайзавайдакай хабар хъайи Майидат, гамунин кІаняй къарагъна, тадиз айвандик акъатна. Ада аялрин гъилерай пацу ягъиз, хъилелди пулар вахчуз башламишна. Гъа и къайдада Абидан гъилевай яйлухни вахчуна, адан муькуь гъилизни килигна, ахпа пиян итимдал сив ахъайна:

- Ингъе ви мярекат. Буба рагъметдиз фена кьве гъафтени жедалди пиян яз хтанвай ваз регъуь хъуй!..

- Лал хъухъ! Ваз вуч ава, кьенвайди зи буба я! Акъван хажалат авайтІа, вунани хъвадай. Квахъ зи вилерикай! – Майидата итимдин тІул чиз, вичихъ са экъуьгъун-лапІаш галуькьдалди, гам авай кІвализ хъфена, рак акъална.

Вичел нубат атайла Мамед имидин жибинда са абаси къванни амукъ тувурла, Абидаз гъайиф хъанвай. Ам кур пашмандиз гурарай агъуз яваш-явашдиз эвичІна.

- ГъикІ хъана чан хва, циркериз тамашна хквезвани?- гурарин кІане Абидал Мегъри диде гъалтна. – Гъалал хъуй ЦІайхатуназ, гъа залумдин гъутук незвай фу. КІвале къал акъатдал хъфин къванни ийин, - лагъана, гурарин кьве кІарцІиз хкаж хъайи Мегъри диде акъваз хъана, вичин перемрин кІаник квай жибиндай акъудна Абидаз са кьенфет гана, мад жузун хъувуна:

- Куь бах духтурдай хтанвачни?

- Ништа,- кьенфет къачуна, са жуьре ван акъатна Абидай.

- Ахтак кІвализ, чан хва. Зун ахпа са кьил чІугваз кьведа. Садра зун винел хъфин, - Мегъри гурарай винел хкаж хъана.

Мегъри гъвечІи ва яхун буйдин, чина берекат авай дишегъли тир. Ам рагъметдиз фейи вичин итимдилаь кьад йисан жегъил тир. Ам Межидан кьвед лагъай паб тир. Мамед хъвана хтай гъар береда, ам тавакъу ийиз, секинарна ксуриз алахъдай. Мамеда дидедиз ябни гудай.

Виридалай ам Абидан язухда жедай. Гъалтайла жибиндай акъудна са ширин, шекер адаз тагана тадачир.

БУБАНИ ХВА

Абид кІвализ гъахъайла, Рагъмана столдихъ ацуькна са вуч ятІани кхъизвай.

- Вун гъинавай? – вил кхъинрилай алуд тавуна хабар кьуна ада.

- Винел.

- Мамед ими хъвана хтанвани?

- Ун.

- Де кІвале авайни?

- Ун. Вич ахпа кьведа лагъана.

- Ваз гишин тушни, фу тІуьр чка-затІ авани? - Рагъман, дафтарар агална, абурун винел кьелем эцигна, Абидахъ элкъвена. Абида чуькьни авунач. – Чна кьведа исятда авай гъазур-гъалал неда, хъуйни?

- Дах, вуна заз ахпа са хкет ахъайдани? - Абид атана дахдин къвалахъ агатна. Рагъмана ам кьуна метІел хкажна.

- Абид, чан хва, ваз мад са стха хъайитІа кІандани?

Абида, вуч жаваб гудатІа чин тийиз, кьуьнер чуькъвена.

-КІандани, кІандачни? – Рагъмана жаваб гун лазим тирди тестикъардай къайдада вичин суал тикрар хъувуна.

- Ништа.

- Ѓык! ништа?! Ваз вахъ кьугъвадай са гъвач!и стха хъайит!а кандачни?

- Зун Сабирахъни Маилахъ кьугъвазва кьван.

- Абур чпин к!вале авайбур я. Ваз и к!вале са гъвач!и стха хъайит!а, хъсан тушни бес?

- Ун, - рази хъана Абид.

- Ви бах и йикъара са гъвеч!и бала гваз хкведа, ч!ехи хъайила куън сад-садаз даяхар жеда...

- Дах, хкет исытда ахъай ман.

- Къайгъу туш, анжах сад. Дахдиз ийидай к!валах ама. Хъуйни? – Рагъмана столдаллай хара тетрадриз са вил яна.

- Ун.

- Ак! хъайила яб це... Хъана кьван, хъанач кьван са Аци-Баци. И Аци-Бацидиз, недай зат!унихъ кьекъведайла, са машмашдин цил жегъида. Ада и цил са хъурт алай чкадал ак!урна. Адаз са гичиндавай яд гана, лугъуда: «Пака-пакадал и машмашдин цилиникай са тар хъурай!» Пакамаз атана килигайт!а, инал са ч!ехи машмашдин тар экъеч!нава. Шад хъана Аци-Бацидиз. Ада тараз мад са гичиндавай яд хгана. «Пака-пакадал и тарал цуьквер хъурай!» - лагъана, к!вализ хъфена. Пакамаз хтана килигайт!а, тар лацу-ярувал акахънавай цуьквери кьунва. Аци-Бациди мад са гичиндавай яд гун хъувуна лугъуда: «Пака-пакадал и тарал чрай машмашар хъурай!» Пакамаз атана килигайт!а, тар темягъ фидай хътин, чрай машмашри кьунва. Шад хъана Аци-Бацидиз. Тараз акъахна, ада машмашар нез башламишна. Ѓа и арада таран к!аник са аждагъан атана. Ада таравай Аци-Бацидиз лугъуда:

- Аци-Баци, вегъ бубадиз са машмаш!

Аци-Бациди ат!ана аждагъандиз са машмаш вегъена.

- Ширинда-верц!ида, сад мад вегъ кван! - бегенмиш хъана аждагъандиз чрай машмашар. Вич алай хилел машмашар аламачиз акуна, Аци-Бацидиз маса хилел хкадриз к!ан хъана. Маса хилел хкадардайла Аци-Баци виняй агъуз дуъз аждагъандин хуржиндиз аватна. Аждагъанди хуржин далудал яна, гваз хъфена...

Рак ахъайна, к!вализ гъиле са гъвеч!и катулни аваз, Мегъри атана. Рагъман, хкет акъвазарна, аял мет!елай авудна, к!вачел къарагъна.

- Ша! ша, диде! - лагъана, ада патав гвай хъуьцуьганрикай са хъуьцуьган къачуна, диде атайла, ацукъзавай чкадал вегъена. Мегъриди гъилевай катул ц!ай авачир пичинин винел эцигна, вичиз хци чилел вегъей хъуьцуьгандал ацукъна. Абид гъасятда фена, адан кьужахда ацукъна.

- Квез гишин хъаначни? Куьне т!уър зат! авани? - к!еме ацукънавай аялдин кьилелай гъил алтадна, хабар кьуна Мегъриди.

- Чаз, дуъз лагъайт!а, са къас нез к!анзавайди тир, амма Абидаз Аци-Бацидин хкет ахъагъиз ягъалмиш хъана.

- Ахпа вуч хъанат!а ахъай ман, дах!

- Амай пай за ваз пака ахъайда, гила зазни гишин хъанва,- Рагъман къарагъна фена кьулал алай катулдиз, кьил эяна, килигна...

Са гъафтедилай Ханум духтурдай руш гваз хтана. Рагъманан гуьгъулар ч!ур хъана. Адаз, хъанайт!а, рагъметлу бубадин т!вар вичин к!вализ хтана к!анзавай. «Зун диде-бубадин патахъай тагай кас я! Винел к!валер Мамедаз, бегъер гузвай багъ Мамедаз, хпер-малар Мамедаз. Рагъметлу бубадин т!вар

къванни заз хъанач!» - Рагъман фикиррик кваз кхъинар ийизвай столдихъ ацукънавай. Ада вилик квай кхъинар алай тетраддин юкъвай акъуднавай табагъ чар гъиле къуна, вичи кхъена куътягнавай «Бубадиз» шиир кӀелиз башламишна:

**РикӀиз хуш чин, лацу чуру агъ хътин,
Къени заз аквазма буба, чан буба.
Ви ширин мез, ви гъахъ гафар, вилер ви,
Зи рикӀе амазма, буба, чан буба.**

**Зи вилерай вун жегъил хъиз аквадай
Гъар чӀавуз заз дуъз рехъ къалуз рахадай.
Ви луварин сериндик зун къугъвадай
Вун тир гъар са дердинин дарман, буба**

**ГъикӀ жедай заз, гзаф къакъан дагъ хъиз вун,
Уьмуьрда гъич хкахъ тийир рагъ хъиз вун,
МеселлатӀан, начагъ тушиз, сагъ хъиз вун,
Зи тахсир туш, велед я ман, чан буба.**

**Акьуллуйриз ви хъсанвал чир хъана,
Ахмакъризни на гзаф таъсир гана,
На лугъуди, къе вакай ничхир хъана,
Катна фена, чун туна пашман, буба.**

Шиир кӀелна куътягна, Рагъмана гъилевай чар къве къатна столдал эцигна, жибиндай акъудна ягълухдал вилерал акъалтай накъвар миxъна.

ГАПУРДИН ДЯВЕ

Хзанда гила хъанвай Муьгъуьбата вири фикирар вичел желбнавай. Абид вич-вичиз тир. Гзаф вахтара, тӀуьнни рикӀелай алатна, пакамаз аялрихъ галаз куьчедиз экъечӀайди, лап хурушум хъайила, алай парталар рукварайни къарарай ктад хъана, кӀвализ хквезвай.

- Зун и аялдин пекер чуьхуьз акакъзавач, амни гъар юкъуз алайбур ктадиз хквезва! - Ханума, рахан авуртӀани, Абидал алай парталар пакамдал миxъи хъийидай. Гъар куьчедиз экъе-чӀайла, Абид алай парталар миxъиз хуьз алахъ-завай, амма аялрин шад межлисдик акатайла, вири рикӀелай физвай.

Анжах нянихъди кӀвализ хкведайла, вичел алайбур къа-цӀанвайди акурла, мад сефил хъжедай.

Пакамаз бахдиз, къарар авай чкайра къекъведач, алай парталарни къацӀур-дач, лагъана гаф гана, Абид куьчедиз экъечӀна. КӀвалерин вилик, къубудин къерехда, къве къуншиди дегърейризни якӀвариз чарх гузвай. Сада са гъили чарх элкъуьриз, муькуь гъили афтафадай герен-герен чархунал яд иличзавай. Къвед лагъайда, хкаж хъана гъа чархунин къаншарда ацукъна, къве гъилини дегъредин мурз элкъвезвай чархунив илисна къунвай. Дегъре чархунихъ га-луькзавай чкайрай цӀун цӀелхемар хкатзава. Абурулай са тӀимил яргъа аялар хвалалай хкадриз, «Туб кягъиз» къугъвазва. Абидаз абурун патав физ кӀан хъана, амма, садлагъа-на, кӀвалерин вилик, хърак цӀай кутаз кӀватӀнавай куьле-

рин патав, са квел ятлани машгъул хъанвай Маил акуна, акъваз хъана. Абид адан патав фена. Маила кве гъилени къуна, са зур метр алай, кве патални мурз алай гапурдин кIвенкIвел гъвечIи-гъвечIи фураp атIузвай. И гапур Абида къуншидал яшамиш жезвай вичин тай Алидивай зингрингрехъ дегишарна къачурди тир. Ада ам, садазни гъат тавурай лагъана, Мамед имидин малар авай цура, ракларин къулухъ чуънуъхнавайди тир.

- Ам зи гапур я, вуна вучиз къачунвайди я? Ахце! - лагъана Абидаз Маилавай гапур вахчуз кIан хъана.

- Туш, ам заз чи цурай жагъайди я, - кIвачел къарагъна Маила гапур къулухъ авуна.

- Ам зи гапур я, ахце! - Абидаз къуват ишлемишиз кIан хъана.

- Туш, ам зи гапур я! - лагъана, Маила кве гъилини хкажна вичел къевезвай Абидан къилиз гапур вегъена, вич къулухъ хъана. Абидан къиляй акъатай иви чинлайгъуз авахъна. Чинлай чIугур гъил ивидай хъана акурла, Абидай гъарай акъатна, ам шехъиз башламишна. И кар акур Маил, гъилевай яракъ гадарна, кIвализ катна. ЯкIвариз чарх гузвайбур къведни, гъилевай кIвалахни гадарна, гъарайдин ванцел Абидан патав катна.

- Вуч хъана, къилиз вуч хъана?! - къунши Мегъамед аялдин иви физвай пелез тамашна.

- Зун Маила гапурдив яна! - шехъиз-шехъиз лагъана Абида.

- Шехъмир, чан хва, шехъмир! Хъанвай акъван кар авач, - пелелай виниз чIар башламиш жезвай чкадай иви акъатзавай. -Алад фена Рагъманаз, тахъай-тIа кIвале вуж аватIа, гъадаз эвера! – буйругъ гана Мегъамеда вичихъ галай аялди. Эвердин ванцел Ханум экъечIна.

- Гьерекатна кIвалай аялдин къил кутIундай са пек гъваш, Абидан къил ханва.

- В у..у..у., адан къил ни хана? - Ханума варарин сивай гъарайна.

- Хабарар ахпа яхъ, вах, гьерекат, са пек гъваш. Къиляй къевезвай иви акъ-вазарна кIанда, - Мегъамеда Ханумак тади кутуна.

Ханума гъайи пекиникай Мегъамеда са чIук атIана, цIай кяна кана чIух авуна пелел эцигна, амай пекинал къил кутIунна.

- Мад шехъ хъийимир, халудин. Шехъайла иви къвен хъийи- да. Хъфена кIвале секинди ацукъ, - лагъана Мегъамед халуди вилик квай муърхъуь тIуьна, бегъем мурз алачир гапур и патаз, муькуь патаз тамашна, вилик квай куьлерин кIаниз гадарна. – Хъсан хъана къуьруь яз, хциди тиртIа, аялдин къил паддай...

Няниз Рагъман кIвализ чин чIуру яз хтана. Адаз хъанвай агъвалатдикай хабар тушир. Абидан кутIунавай къил акурла, хъел кваз хабар къуна:

- Вун гъи дяведай хтана? Къилиз вуч хъана?

- Халис дяведай хтанвайди хъиз я. Маила гапурдив яна,- аял авай къеб юзурзавай Ханум рахана.

- Ву.. у..ч?! Гапур вучтинди я? - Рагъмана душмандал тепилмиш жери къайдада вилер экъисна.

- Ам зи гапур тир. Маила чуънуъхна, зав вахкузвачир. Ахпа, ахпа ада зи къил яна, - Абида кичIез – кичIез жаваб гана.

- Ваз гапур гъинай атана?! – Рагъманан рахунар къевез-къевез векъи жезвай.

- Заз Алиди гайи...

Гаф куэтягда, Рагмана кьамуз вегъез хкажай гъил акъваз хъана, ахпа тумунихъ залан капаш геляна.

- Алад атІа пипІез! Къе вуна гапурар къачузватІа, пака тфенгар гваз хтана чунни яна рекъидачни?! – ада Абидаз кІвалай къе цел экъечІавай рақІарин патав гвай пІипІ кьалурна, ахпа Ханумаз килигна, мад давамар хъувуна: - Къе идаз са къас фуни гумир.

- Бес акІ жедани, я Рагман? Ада мад чІуру кІвалахар хъийи- дач, - Ханумаз Рагмана вичизни гъарагъиз кичІезвай.

- Эхъ, за лагъайвал жада. Зи гафунал гаф эцигдай кас заз ина такурай!

Мад кІвале гаф хълагъдай кас хъанач. Абид герен-герен нер фтІиниз, ван акъат тийиз ишезвай. Са арадлай къапаринни тІурарин ванер акъатна. «Нянин тІуън недай вахт я» - фикирна, Абида шехъунин сес са тІимил виниз хкажна.

- Лал хъухъ! Вун за исятда атІа мичІи кІвализ акъудда.

МичІи кІвалин тІвар кьурла Абидан шехъун кьурана. Адаз гъа кІвализ, йифиз анихъ амуқрай, юкъузни физ кичІе тир. Абид са къвалахъай хъиз фу незвай дахдизни бахдиз тамашна, сивиз атай цуькІуън туькъуьна, мад пипІез чин ягъ хъувуна.

Са арадила, вичи фу тІуъна кутягдайдалай кьулухъ, Рагмана хъиз вичин патав эвер гана. Абид, есир хъиз, бубадин патав атана, кьил агъузна, акъвазна.

- Шалвар виниз ая. Ивидай ктад хъанвай перемдин хилер аку. Лагъ кван гила заз, вуна авурди къе хъсан кІвалахъ яни?

- Ва..а..аъ, - язух къведай къайдада жаваб гана Абида. «Хун Маила зи кьил авурла, тахсиркарни зун вучиз хъана?» - фикирзавай ада.

- Вуна мад чІуру кІвалахар хъийидани?

- Ва..а..аъ, - са живи ван акъатна Абидан.

- Ван акъатна, зи вилериз килигиз лагъ!

- Ва..а..аъ, - сифтедила са живи сес хкажна, накъварай ацІанвай вилерай дахдиз тамашна, тикрар хъувуна ада.

- Заз вуна мад чІуру кар авуна лагъай ван хъайитІа, ви кьил за гъа гапурдив атІуда. Гила хъфена ксус.

ХАТА - БАЛА

Абид айвандик экъечІна, кварцин кьилел алай кружкада къайи яд цана, галуд тавуна, къанихвилелди вири хъвана, хтана алай парталар хтІунна, чІулав яргъи са трусик аламаз, кІвалин пипІе Абдукъадир имидилай амай месел алай яргъан хкажна, кьундар-къундар хъанвай башкІулар авай месин винелай ярх хъана. Ам яргъандин кІаник экечІнамаз ахварал фена.

Пакамаз Абид школадиз физ гъазурвилер ийизвай дахдин гьерекаври ахварай авудна. Ада вичин кІаник квай мес ва алай трусик къеженвайди гьиссна. «Захъай чухъ галахъна. Бахди гила мад виридаз лугъудайди я. Зун мес кьурадалди къарагдач». - Абидак кичІ акатна. Адаз, ахварал мад хъфеначтІани, гагъ и патахъ, гагъ муькуь патахъ элкъевез, месикай хкечІиз кичІезвай. Ханум кІвалин кІвалахрал машгъул тир. Ам герен-герен къе цел экъечІиз хквезвай. Мад сеферда ам къе цел экъечІнамаз, Абид яргъан винелай алудна къеженвай

чка чир жезматІа килигна. КІаник квай месин агъдал кѣжейвал гел хъанвай. Гъа и арада Ханум хтана акъатна.

- ГьикІ хъана, къарагъиз хев квач хьи? Мад хатІа авунвани? -шак алаз хабар кьуна ада. Абидай гаф акъатнач. Ада регъуыз-кичІез, кѣжей трусикдин винелай, кикера жир авай шалвар алукІиз башламишна. Ханума атана месин винеллай яргъан алудна. Адаз, бириш-бириш хъанвай агъдин юкьни-юкьвал алай, рагъул рангадин чІехи леке акуна.

- Агъ, ваз регъуь хъуй! Им заз вуч бала хъаначни, я чан вахар! Ирид йиса аваз мес кѣжирдай аялар жедани бес?!

«Гена дах школадиз фена хъсан хъана, тахъайтІа хер алай кылихъ сад мад галукъдайди тир», - фикирна Абида.

Ханума, рахаз-рахаз Абида кѣжирнавай месни, месин агъни, трусик чуьхвена кѣцел ракъиник экІяна. «Гила Маилбуруз чир жедайди я. Заз «чуьхвас» лугъуз, хурук кутадайди я», - и гафарикай кичІела Абид нисиндал кІвалай санизни экъечІнач. Ада, аял ишехайла кѣб юзуриз, бахди тапшурмишай кІвалах ийиз, вичивай жедай куьмекар гуз, вахт акъудна. Нисинилай кьулухъ ам, бахдивай хабар кьуна, винел гъавада яшамиш жезвай Маилан патав хкаж хъана. Айвандик хкаж хъайи Абидаз, цлахъ агуднавай столдал, винел спичкайрин кватини эцигнавай Мамед имидин пІапІрусар акуна. Айвандик касни квач. Адан рикІел Мамед имидин гафар хтана: «ПІапІрус чІугурла зи рикІиз регъят жезва. ТахъайтІа и зал гьалтзавай зегъметар эхиз жедач». «Яраб за чІугуртІа гьикІ жедатІа? РикІиз регъят жеда жал? Ваъ, герек туш, дахдиз чир хъайитІа, ада зи кыл атІуда», - фикирна, ам кІвализ гъахъна. КІвалай экъечІайла, адан вил мад пІапІрусрин пачкада акъуна. Артух фикир-затІ тавуна, пІапІрусарни спичка къачуна, хурук вегъена, кац хъиз, яваш-явашидиз гурарай агъуз эвичІна, кас авачир хевлет чкадихъ кѣкѣвена. Адан вил ахъазвай маларин цура акъуна. МичІи тиртІани, къениз гъахъна, са жизви хъиткьер туна, раклар агална.

- Белки, зи рикІизни са бубат регъят жен, - пІузаррикай хъиз вич-вичик рахана, ада хъуьчІуькай хкудна пІапІрусрин пачкани спичкайрин квати вилик эцигна. Ахпа пачкадай са пІапІрус акъудна, Мамед имиди къазвай къайдада кѣве тупІув кьуна, цІай кядалди са пуд сефер сивиз тухуз акъудна. Ахпа сиве туна, спичкадин кватидай акъудна кьалуник цІай кягъиз алахъна. ЦІай кягъиз тежез са пуд кьал хана. Эхир сада цІай кьуна. Ада ам сивевай пІапІрусдиз муьква авуна, амма чин цІу куз акурди кьулухъ хутахна. Муькуь гъили сиве авай пІапІрус акъудна гъиле кьуна цІай кягъиз алахъна. Гъа икІ, пуд лагъай кьалунин куьмекдалди ада пІапІрусдиз цІай ягъна, ам сиве туна, гум къениз фитІинна. Садлагъана туьтуьниз атай гумади адан нефес дарна, уьгъуь ягъиз башламишна. Гъа и арада, гъаятдиз хквезвай варар ахъагъай ван авуна. Абид, тадиз гъилевай пІапІрус цурин пипІе авай векьерин кІаник кутуна, кѣцел экъечІна. Варарай гъахъай дах акур Абидан чинин рангар атІана, зегъле фена.

- Вуна а мичІи цура вучзава? - аял гъеле-меле мичІи чкадиз фин тийидайди чиз, Рагъмана хабар кьуна.

- Са затІни, - гила сивизни кьур акъатна, са уьтери ван акъат- на, жаваб гана Абида. Рагъман, цурин рак ачухна, къениз килигна. Адаз чилел гадарнавай пІапІрусринни спичкадин кватияр акуна. Къерехдихъ галай векьерин арадай кѣкѣвез-кѣкѣвез шуькІуь лацу гъал хъиз гум хкаж жезвай. Рагъмана къениз гъахъна, сифте векьер кІвачив эяна аник квай цІай квай пІапІрус къахчуна

гъиле къуна. ПапIрусдин къваларал алай векьер, гъа гила-мад цIай къадайвал акъвазнавай. Рагъмана абуруз къуъл гана, ахпа чилел аламай папIрусрин пачкани спичкайрин къвати къахчуна, къежел экъечIна, кичIела зурзавай Абидаз тамашна.

- Вуна папIрусар чIугвазвани? - Абидан сивай гаф акъатдалди Рагъмана адан сив капашдив яна. Абид къве метридин къерехдиз гадар хъана.

- За мад хъийидач, я да..а..х! – гъарай акъатна адай. Абидан пIузаррай къвезвай ивиди шехъдайла дуъздал жезвай сарар яру авунвай.

- Ваз папIрусар гъинай атана, ламран хва? - ам мад аялдал тепилмиш хъана.

- За мад хъийидач, я да..а..х! Абур за Мамед имидин столдилай къачурбур я!- Абида мад вичел къвезвай дахдин гъил къуна, гъа ярх хъайи чкадал, дахдиз тавакью авуна. Рагъмана ам къамалай къуна хкажна, кIвачел акъвазарна.

- Квахъ кван садра кIвализ, - са капаш мад къамуз вегъена, вилик кутуна, мичIи кIвализ хутахна...

Амай вахт Абида йиф жедалди гъа мичIи кIвале акъудна. Дахдин ихтияр авачиз адавай гъич къецихъни экъечIиз жезвач. «Мад шалвардани цвар гала-хъайтIа, за вуч ийида?» - Абидавай эх жезмач. Ада вичин къве кIвачин арада шалвар ламу жезвайди гъиссзавай. Гена, гъа и арада, мичIи кIвализ, са вуч ятIани герекдиз, бах атана. Ада пIузаррикай хъиз чIалар лугъузвай:

**- ПапIрус, папIрус,
Зардин папIрус.
ПапIрус чилел аватуй,
Гахчудай гъил галатуй!**

- Я, бах, захъ..., захъ цис гала-е..., - шел квай ванцел лагъа- на Абида.

- Алад, гъерекат, фена, авуна хъша. Зун югъ атай къван, вуна цвар гайи месерни шалварар гваз авайди туш...

- Зун дахди мад гатадайди я.

- Вун ада, чIуру кIвалахар авурла, гатазвайди я. Алад, адаз за ихтияр гана лугъуда!

Къецихъ катна, чкадал агакъдалди, Абидан шалвардин кIан михъиз къежена...

ХАЛИЧА

Хануман патав халича храз чириз хуъруън жегъил рушар къвезвай. Садбуруз гъасятда, къалурнамаз кваквар къаз чир жезвай, садбур къил акъат тийиз, чир жезвач лугъуз, хъфизвай. Ханума са жегъил рушаз халичадин кваквар къачуз чирдайла, Абид абуруз къвалахъай килигиз акъвазна. Ахпа вичини чукIул къачуна, къерехдихъай хъиз халичадин кIане ацукъна, квакар ягъиз башламишна.

- Бах, за дуъз хранани? - шад хъана гъарайна ада. Дишегълияр къведни Абид галай патаз килигна.

- Аферин, дуъз я. Вакай халисан устIар жеда, чан хва, - Ханума тариф авурла, Абидан гуъгъулар гъуъндуър хъана. Ада мад ва мад кваквар ягъзавай. Вичизни и кар хуш хъанвай.

Гила, бах аялдиз тIуън гуз, я са маса кIвалах аваз къарагъайла, ам гъасятда халичадин кIане ацукъзавай. Гъа икI яваш-яваш табар алай чкаяр ацIурзавай-

тІани, Ханума вичиз куьмек жезвайди гьиссзавай. Абидакай, халича хразвай хьиз, гьакІ вири маса кІвалахрин патахъайни куьмек хъанвай. Куьчедиз фидайла, кІулал чІехи шалунал аялни кутІунна, экъечІзавай. Аял кІула аваз къекъведайла, ам юкъ алгъанвай куьзуь къари хьиз аквазвай. Бязи вахта-ра вичин таяри «гада-руш» лугъуз къивер гуз, хурук кутазвай. «Куьчейра куьгъвана, катиз галтугуналди руфун ацІудач. Гьарда вичивай жедай са куьмек авурла, хзанда берекат жеда. Жуван ацІай туалет михъайтІани, инсан алчах жедач», - лугъуз Рагъмана хциз несятар гудай. Гзафни-гзаф ихътин гафар ада хъвана хтайла лугъудай. Дах хъвана хтайла Абидан гуьгъуьларни хкаж жедай. Ада гъвечІи Муьгъуьбатни метІел къуна, хкетар ахъайдай, куьгъваз куьчедиз фидай ихтияр гудай.

Абидахъ дахдин лапІаш галукъ тавуна гзаф вахт алатнавай. Гьа са вахтунда авур чІуру кІвалахни авачир.

- Абид, вун кинодиз къведани?! – хабар къуна Маила хуьлелай ведредин юкъварихъ къван яд цана, са патахъ алгъана ялиз-ялиз тухузвай Абидаз. – Клубда са хъсан, Шака квай, индийски кино ава.

- Ништа, - Абид гъилевай ведре чилел эцигна, акъваз хъана. Адан вилери шадвилини цІапІрапІар гана. – За дахдивай хабар къан садра, - ихтияр гуник умуд кваз, ам яд авай ведрени вахчуна кІвализ хъфена, столдихъ ацукъна хъинар кхъизвай дахдин патав, вичик тахсир квай хьиз, явашдиз кацин пацарал фена.

- Дах, зун кинодиз фин ман. Индийски кино хтанва-е...е!

Рагъман, гъиле авай кхъин акъвазарна, Абидаз килигна.

- Ваъ. Фидач, чан хва. Аялар йифиз кинойриз фидайди туш. Инал бах-диз са куьмек це. Хуьрек ийидалди аялдиз килиг, - лагъана Рагъмана вичин кІвалах давамар хъувуна. Ада садра лагъай гаф закон тир. Мад тикрар авун лазим тушир.

Абид вичиз гайи хуьрек тІуьна, далу халичадиз яна, ацукъна. Адан фикрар вири клубда авай. «Пака Сабирани Маила чпиз акур кино ахъагъиз жеда. Заз акунач», - гьа и хиялрик кваз Абид ацукъай чкадал суьт хъана.

- Къарагъ, жуван чкадал ксус, - бахди ам ахварикай авудна.

Абид садлагъана къудгунна кІвачел акъалтна, ахпа мес алай чкадал фена, парталар хтІуниз эгечІна...

Пакамаз Абид аялдин ишезвай ванци ахварай авудна. Я бах, я дах, кІвалеле авач. Абида вичин кикера жир авай шалварни яргъи хилер галай памазиндин перем алукина, аялдин къеб эчІягъна. Аял секин хъана. Гьа и арада кІвализ булахдал хъвадай яд гъиз фенвай бахни хтана.

- Шехъзавайни зи бала? - Ханум, куьъневай квар кІвалин пата эцигна, аялдин патав агатна.

Абид къецел экъечІна, чин чуьхуьз кІвалерин вилик квай хвалал фена.

Чиниз са капаш къайи яд ягъайла, пакаман къайи шагъварни галукайла, Абидан чини цак акъудна.

- Яда, вун вуч фад къарагънава? - хьурталай ичІи куткун кІулаллаз хквезвай Майидата Абидавай хабар къуна.

- Пакаман хийирар, мидхъвехъ! Маилбур къарагънавачни?

- Абат хийир, абат хийир! ГьикІ хъана, вав тахай дидеди халичани храз тазвалда хьи? Ам дуьз гаф яни? - Майидат язух къведай къайдада гьалт хъана Абидан чиниз тамашна.

- Ам за заз храз чирайди я, - дамахдивди жаваб гана Абида.

- Бе...е..с! Са кьве таб зи гамунизни ягъиз ша тІун, я хва!-лагъана, са жуьре хъуьруьн авуна, Майидат гъаятдиз гъахъна.

Абидни адан гуьгъуьналаз кІвализ хтана. КІвале бахди, аял кьепІиникай хкудна, адаз нек гузвай.

- Абид, чан хва, чай чими жедалди халичадин, за алатІнавай таб ацІуратІун, бала,- лагъана Ханума.

Абидаз сифте халича хрун гзаф бегенмиш хъанай. Ада бахдиз гзаф хушвилелди куьмек гузвай. Гила халича хрун, адан гъар йикъан кІвалах хъанвай. Куьчедиз кьугъваз физ кІан хъайила, далудал аялни кутІунна ракурзавай. Ам кьугъвазвай вичин таяр-туьшериз са кьерехдихъай тамашна-тамашна, кІвализ хквезавай. Нянихъ дана хкиз фин адан виридалай рикІ алай кар тир. Ам, данадин тум кьуна, цІай хъиз, адан гуьгъуьналлаз кІвализ кьван катдай. Бязи вахтара бахдивай хабар кьуна ам куьчейриз кьугъваз фидай, амма дах хквез акунмаз, ададай вилик катна хтана, халича храз ацукъдай.

Абида халичадин таб ацІурна куьтягънамаз, пуд багъунин нафтІадин пичинал эцигнавай чайданни ргана. Ада къарагъна, багъар агъузна, пичиник квай цІай хкадарна.

- Жуваз цана чай хъухъ, чан бала, анал фу, ниси ала, къачуна неъ. Заз мажал авач, - Ханума аялдин кьацІанвай пекер чухъузвай.

- Бах, ваз чай цадани?

- Цуз! - разивал гана Ханума.

Ширин чайдихъ галаз са къас фу тІуьна куьтягънамаз, кІвализ, явашдиз рак ахъайна, Маил атана.

- Вун атанани, чан хва, Маил? Вуна чай хъвадани?

- Ваъ, заз бахди фири нек гана. Абид, вун куьчедиз кьведани?

Абид ихтияр тІалабзавай къайдада бахдиз тамашна.

- Алад, алад кьугъугъ жуваз. Алайбур кьацІурмир, анжах гежни ийимир. Зун фу чраз фидалди аялдиз килигиз хъша.

- Хъурай, - лагъана Абидни Маил кьведни кІваляй экъечІна.

ЧРАЙ КАРТУФАР

КІваляй экъечІнамаз, Маила Абид вичихъ галаз кІвалерин кьулухъ ве-кьерин кІунтІ галай патахъ тухвана.

- Вуна чкаларни аламаз чрай картуфар тІуьрбур яни? Пагъ, са кефина авайбур жеда хъи! - Маила маркунин юкъвай пуд ицІи картуфни спичкайрин кьвати акъудна.

- Ваъ. На тІуьнани?

- Эхъ, накъ Сунчархарин кьилел чІехи гадайри картуфар чрадайла, са гъвечІи кІус зазни гана. Пагъ, са ширинзавай! Ваз исятда аквада хъи, - Маилан гафари сивиз цІаран яд гъизвай. — Ма, яхъ, исятда за ваз кьалурда, - ада гъилевай пуд картуфни спичкайрин кьвати Абидав вугана, маркуникай кьве гъили кьаз ялиз-ялиз вичин кьужахда агакъдай векьер хкудна, са кьве камунин кьерехдихъ эцигна. Ахпа Абидавай картуфарни спичкайрин кьвати вахчуна, картуфар кІаник кутуна, векьерик цІай кяна. Кьуранвай векьера гъасятда цІай кьуна.

- Абур акІ чрадайди туш, абур хьрак чрадайди я, - Абид, вичел гум кьвез акурди, вилер тІушунна, кьерех хьана.

- Туш. ИкІ фад чрадайди я, - Маил вичин гафунал кІеви тир.

- Куь бахдиз акуртІа, чун гатадайди я..., - Абидавай мад гаф лугьуз хьанач. Ам гару яна атай гумади бамишарна, уьгьуь акъатна, кьулухь гадар хьана. Маилни адан гуьгьуьналлаз кьерехдиз катна. ЦІай кьати хьана, адан цІекІврекІар гару векьерин маркунал тухвана. Са декьикьани арадай фенач, маркуни цІай кьуна.

Аялривай мад инал акъвазиз хьанач. Абур кичІ акатна, руьгь дабандиз аватна, кьведни катна калерин цура чуьнуьх хьана. Хвалалай чивинда яд цана хквезвай Мегьридиз кІвалерин кьулухь марк кузвайди акуна.

- Ву...уу..у! Я хзанар, я жемятар! Маркуни цІай кьунва! Куьмек це, я жемятар! - Мегьридай гьарай акъатна. Ам фидай пад жагьин тийиз, инихь-анихь катиз, теспачавилелди халкъдиз эвериз кьекъвезвай. Адан гьарай-эвердал кьунни-кьуншияр гьиле яд акъваздай вуч гьатайтІани гваз куьмекдиз катзавай.

Ханум, эвердин ван хьайила, аялни кьужахдаваз кьецел экъечІна, яргъалай маркуник квай цІай хкадриз алахьнавай жемятдиз тамашиз акъваз хьана. «Абиданни Маилан кІвалах я!» - фикирна, Ханума ина-ана вил экъуьрна.

- Ша, чун килигин, цІай хкадарнавай хьтинди я, - Маилаз кьецел экъечІиз кІан хьана.

- Акъваз, экъечІмир! Дахбуруз чир хьайитІа, чун рекьиде, -Абидак кичІ акатна. Гьа и арада Абидан япарихь вичиз эверзавай бахдин ван галукьна.

- Ша, катин! - Маил кьецел экъечІна. Абидни адан гуьгьуьналлаз. Адаз мад бахдин эверзавай ван хьана. Абид вичизни хабар авачиз эверай патахь хьфена.

- Ви чинар квяй чІулав хьанва? ЦІай кягъайди вун яни?- хабар кьуна Ханума.

- Ам тахьана, вуьж жеда кьван?! Зиянкар! А векь за гьи зегьметдал кІватІнавайди ятІа, ваз чидани? Яваш, хтайла, вай цІай Рагьмана акъудда, - Майидат вични Абидаз са кьве лапІаш вегьез гьазур тир, амма вучиз ятІани акъваз хьана.

Абидаз цІай кягъайди Маил я лугьуз кІанзавай, амма цІай хкадариз атанвай халкъди ам юкьва туна, гьарда са гаф лугьузвай. Абидан вилерилай вичизни хабар авачиз стІал-стІал накъвар аватна.

- Гила вилер тІушунмир, квахь кІвализ. Ви буба няниз хкведа, ада акъуддай мусибат ваз аквада, - Ханума Абидан далудик рум кутуна, ам кІвализ рахкурна.

- Я бах, цІай за кягъайди туш, Маила кягъайди я, - лагьана Абиде вичин дугьривал субутариз кІанз.

- Ам вуна няниз дахдиз лагь!

Дугьриданни, нисинлай кьулухь Рагьман, хкетрик квай аждагьан хьиз, «гьиле тур, сивени цІай» аваз хтана. Дахди вичин тІвар кьуна эверайла, халича храз ацукьнавай Абидан чандик зурзун акатна. Ам есир хьиз, кьилни куьрсарна, явашдиз халичади хьай кьарагьна.

- Инихь ша кван!

- Дах, цІай за кягъайди туш-е...е..., - Абидан вилер накъварив ацІанвай.

- Вун заз тапарарни ийиз вердиш жезвани, ламран хва лам? - Рагьмана ягъай залан капашди аял кІвалин юкьвал гадарна.

- Инихъ хъша! - генани ажугъ кваз гъарайна Рагъмана.

Гада кІвачел къарагънамаз, Рагъмана адахъ мад, гъа сифте къайдада хъиз, капаш галукъарна.

- Яваш, я Рагъман, - Ханум арада гъахъна.

- Ам за кягъайди туш, я дах, аник цІай Маила кягъайди я!- ярх хъайи чка-дилаш шехъиз-шехъиз гъарайна Абида.

- Маила кягъайди я?! АкІ хъайила, вуна хтана бахдиз лугъун вучиз авунач, цІай кягъайди вуж ятІа? Исятда за гъахъ дуъздал акъудда, ша, акат вилик! - лагъана Рагъмана, Абид перемдин хев къуна, вилик кутуна. Рагъманакай Мамедан аялризни, цІукай хъиз, кичІедай. КІвализ, шехъзавай Абидни чина ажугъ авай Рагъман атайла, Майидатни аялар вири кІвачел акъалтна. Маилан чинавай рангар атІана. Ам гъасятда катна Майидатан кьулухъ чуьнуьх хъана.

- Нянин хийирар хъурай! Мамед хтанвачни? Маил, инихъ ша кван имидин патав! - Рагъман са нефесдай рахана. КІвалевайбур гъи суалдиз жаваб гун лазим ятІа, кьил акъат тавур къайдада, сад-садаз тамашиз, акъваз хъана.

- Инихъ экъечІ, имидиз квевай кведавай хабар къадай гаф ава, - Рагъман са тІимил хъуьтуьлдиз рахана. Маил Майидатан кьулухъай чинин са пад аквадайвал хкечІна.

- Инал куьн кведни ала. Лагъ гила, цІай маркуник ни кягъайди я?

- За адавай хабар кьурди я, - хцелай вилик Майидат рахана. – Абида картуфар чрада лугъуз вични тухвайди я лугъузвай.

- Маил им дуъз гаф яни?

- Туш! Картуфарни спичка Маилав гвайди тир, - лагъана Абида. – ЦІайни гъада кяна.

- Лал хъухъ! - Абидаз векъиз гъарайна, Рагъман мад Маилахъ рахана. – Бахди лагъайвал дуъз яни, цІай кягъади квекай вуж я?

- Ам зун туш, - са жизви сес акъудна, Маил мад дидедин кьулухъ чуьнуьх хъхъана.

- Бес гила на вуч хълагъда?! - лагъана Рагъмана Абидан сивихъ капаш геляна.

- Аман! - гъарай акъатна, Абид ракІарин сиве ярх хъана.

- Ву..у..у! Кямир, я Рагъман! Язух я аялдин, ада мад хъийидач! Гила мад хъайиди хъана, - аялдин язух атана Майидатаз.

- Къий! Ихътин аял жедал, тахъайтІа хъсан я. Аял къепІинамаз вердишарна кІанда,- ада Абидан къамухъай мад перемдин хев къуна, ам хкажна кІвачел акъвазарна, буйругъ гана: - Квахъ зи вилерикай! Фена пакамдал мичІи кІвалин пипІе акъваз!

МичІи кІвал Рагъманан тавхана тир. Ана я экв, я пич авайди тушир. Ам Ханума вичин яд авай квар, гъуьр авай тапус ва маса геждал гъиле кьан тийизвай кур-ченях хуъзвай къайи чка хъанвай. Абидаз аниз фин акъван хуш кІвалах тушир. И кІвалин къав Мегъри бадедин кІвалин чил тир. Гъар Мегъри бадедиз эвер гуз кІан хъайила и къав гатун бес жезвай. Ам гъасятда атана акъатдай. Исятдани Абидаз, къав гатана, бадедиз эвериз кІанзавай, амма винелай къекъведай кІвачерин ван-сес авач. «КІвале авач. Зун пакамдал гила ина амукъдайди я», - фикирна Абида. Дахдин лапІашар галукъай чкаяр гуп-гуп ийиз къудгунзавай.

Куьчеда мичІи жез башламишна. Юкъузни мичІи кІвале гила генани ми-

чІи хъанвай. Абидан вилер мичІи кІвалихъ вердиш хъанвайтІани, рикІе кичІ гъатнавай. Гъаятдай итимрин рахунрин ванер атана. Абидаз ванцяй Мегъамед халуни Саид халу чир хъана. Абур маркуна цІай къуна лагъай ван хъайила атанвабур тир. Са акъван гзаф вахт алатнач, хзан авай кІвалин раклари ачухай ван авуна. МичІи квализ Рагъман гъахъна.

- Иниз экъечІ! Вун бубадиз хажалат хъуй лагъана ви дидеди тур хътинди я. Фена агъа Квасадин кІваляй са шуъше гваз хъша. Пул за вичив пака вахкуда лагъ. Фидайла атІа къубудлай жуван чиниз са гъупавай яд яна алад, - Абидаз буйругъ гана, Рагъман элкъвена хъфена.

Абидак шадвилин лувар акатна. Адаз, Саид халуни Мегъамед халу вичин дердиникай хабар къаз атай малаикар хъиз, авай. Ам, гатунни рикІелай алатна, кІвачер цаварай физ, вичиз гайи буйругъ тамамариз катна.

Дустар геждалди эхтилатар ийиз ацукъна. Абуру Абид садра мад туъквен-чидин ракларихъ ракъур хъувуна. Са арадлай Рагъмана дустарин тІалабуниз килигна, тар гъиле къуна, вичин яратмишунар манидин сесиналди лугъуз эгечІна:

**- Алейкума салам, зи дуст,
Шад я зун къе, вун атайла,
Ширин я заз ичІи фуни,
Зи кІвализ ви нур атайла.**

**Ви эхтилат, ширин суъгъбет,
Къизилдин куркур атайла,
Зи рикІ аршда къекъевезва къе,
Теквилин сунжур атІайла.**

Дустар, вахтни рикІелай алатна, Рагъманан чІалариз яб гуз, тостар лугъуз, са-са виш граммарни хъваз, ацукънавай. Пуд лагъай шуъше куътягъ хъайила, Рагъмана абур варцел къван рекъе хтуна. Рагъман хтана столдихъ са геренда сиви са чуъкъни тавуна ацукъна, ахпа вилер ахвари кузвай Абидаз вичин патав эверна. «Зун мад мичІи кІвализ акъуд хъийидайди я», - фикирна Абид. Амма Рагъмана ам, къве гъилини къуна хкажна, вичин метІел ацукъарна, са гъили далудихъай вегъена вичихъ агудна. Са къуд-вад сятинин вилик вич рекъиз гъазур дахдин къужахда гила агатна ацукъай декъикъада, Абид са гъихътин ятІани багъри чимивал гъиссна. Адаз дахдин гардан къуна вичин къил адан хурудив агудиз кІанзавай, амма дахдин эхтилат квекай ятІа чин тийиз кисна акъвазна.

- Ваз къе атай халуяр акунани, чан хва? Ваз абуру вуч лагъанай? Къегъял итим хъухъ, диде-бубадиз яб це, чІуру кІвалахар ийимир, лагъанайни?

- Ун.

- Клевиз лагъ! Къил виниз хкаж! Инсан рахадайла, адан вилериз килигун лазим я.

- Эхъ! - Абид, са жизви сес хкажна, дахдин чиниз килигна.

- ГьакІ хъайила, чан хва, вуна къецин хътин чІуру кІвалахар ийиз хъайитІа, заз пис хъел къведа. Хъел атайла, за ядайди ваз чир хъухъ! Мад ахътин чІуру кІвалахар хъийимир! Гъа маркунилай кІвалери цІай къунайтІа, чун гъина яшамиш жедай? Ваз зи ван къевезвани?! – Рагъманан рахунар мад къевез-къевез векъи жезвай.

- Ун, - Абидаз маркуник цІай Маилавай кьурди я лугьуз кІанзавай, амма дахдин хьел генани артух жез кичІела, адан вири гафарихъ галаз рази жезвай.

- Ахъай ам, я Рагъман, ксурай, геж хъанва, - Ханум, мугъманрин виликай къахчур къаб-тІур чуьхвена, чилелай кул эяна, анал ксудай месер вегъез-вегъез, вичин итимдихъ рахана.

- За хциз чІуру гаф лугъузвач. Заз адахъ галаз пакамдал рахадай ихтияр авайди я. Тушни, бала? - ам Абидахъ элкьвена.

- Ун.

- Вун гила школадиз фена кІанзавай чІехи гада я. За лагъай гафар рикІелай алудмир. Гила, фена галай цисни авуна, хтана жуван чкадал ксуз! - лагъана Рагъмана хва метІелай авудна.

КЪВЕ САС

Мегъри бадедик, вичин гъвечІи хва Абдукъадир армиядилай гуьгъуьниз Украинада, Днепропетровск шегъерда кІвалах ийиз акъвазнава лагъайла, кин акатнавай.

- Адани Зедуллагъа хъиз матишка ахчудайди я. Адаз хъша лагъ, ина мехъерарна, ахпа вичин свасни галаз гъиниз кІантІани фирай, - лугъуз вичин рухвайрив кагъазар кхъиз тазвай. Адан къалабулук манасузди хъанач. Гатуз Абдукъадир урус свас галаз хтана. Сифтедай наразивилер къалурайбур гзаф хъана, ахпа ада вичихъ галаз хканвай дишегълидин, лезги рушаз ухшар чинин кІалубар акурла, вири кис хъана, мугъманриз чпин кІвалериз эвериз хъана. ЧІехи стхайрин аялар, «бицІи дах» лугъуз, Абдукъадиран гуьгъуьнай экъечІзавачир. Ада мукъвал-мукъвал аялар гуьгъуьна туна вацІуз чуьхуьнар ийиз, балугъар къаз, мерер кІватІиз тухузвай. Хкведайлани кимел алай Ква-садин магазиндай къачуз абуруз ширинар пайзавай. Абидазни, абурун арада гъатна, суварар хъанвай.

- И аялдиз хайи диде авач, бубани тахайди яни? - Абидал тІуб туькІуьрна, хабар къуна Абдукъадира са сеферда Мегъри дидедивай. – Адал алай кІуфар хкатнавай кІвачелайбур, агъзур пине алай вахчег садазни аквазвачни? Ма пул, аялдиз вуч герек ятІа, къачу, - лагъана ада Мегъридид вад манат пул вугана. Гъа нянихъ Абдукъадиранни Рагъманан арада къайи рахунар хъана. Гъикъван кІвалин рак жувт агалнавайтІани, айвандик вехъи рахунрин ванер акъатзавай.

- Вуч лагъайтІани, вуна гъамиша вун гъахъарзава. Вун масадан фикир кваз такъазвай образованный акъулсуз я. А хуьз тежер аял хадачир ман! - Абдукъадир, рак агалчна, хьел кваз кІвалай экъечІна, айвандик вичиз килигиз акъвазнавай Абидан кылелай гъил алтадна, мад са гафни талгъана, куьчедиз экъечІна. Рахун акунрай Абидан патахъай тир. «Образованный акъулсуз» гафарин мана вуч ятІа гъавурда акъуначиртІани, Абидан рикІел гъа гафар яргъалди аламукъна.

Мугъманар хъфена. Хуьре, кІвале секин хъана.

- Я дах, «образованный акъулсуз» вуч лагъай гаф я? - са къадар вахтар алатайла, Абида дахдивай хабар къуна.

- КІелай авам. Ам ваз гъинай ван хъана?

- ГъакІ, ам заз радиодай ван хъайи гаф тир, - лагъана Абида, вилер маса

патахъ чуьнуьхна. Рагъман тажуб хъана яргъалди Абидаз тамашиз акъваз хъана. Мумкин тир адан рикIелни Абдукъадиран гафар хтанваз хъун...

Ханума мад цIийиз халича храдай гъалар гваз хтана. Абида рикI алаз бахдиз гъаларикай киткенар къечез, халича храз, аялдиз килигиз, баирдай дана-кал хкиз куьмекар гузвай.

- Ма, аялни гваз са герен Мегъри дедин патав алад. За кIвалелай са кул элягъин, - Ханум куьчедиз экъечIиз гъазур хъанвай Абидлахъ рахана.

- Бах, зун абурун гурарай гъилери къун тавуна экъечIзава - е... е!

- А гурар тикди я, аял гвайла ахътин амалар ийимир! - Ханума Абидан кIулал аял эцигна. Абид мад са чуькъни тавуна, куьзуь къари хъиз, какур хъана, къве гъилини далудаллай Муьгъуьбат къуна, къецел экъечIна. Гурарин кIаниз агакъайла, Абидаз гурарин къилел акъвазнавай Маил акуна.

- Зун и гурарай гъилер къягъ тавуна экъечIдани? - дамах гваз лагъана Абид.

- Фагъ, анай зунни экъечIдачни?! - Маилани къил хкажна.

- Зун аялни гваз экъечIда...

- Э...э...хь!?

- Килига!- Абид далудал кIлам хъиз кIанвай аялни алаз тик гурарай винел кичIез-кичIез хкаж жез башламишна. Са къуд-вад кIарцIиз хкаж хъайила, Маила «Аватна!», - лагъана гъарайна. Абидан далудаллай аялди хъуткъунарна. Абид къулухъ татаб хъана, далудаллай аял къулухъди гадар хъана аватна. Аял къаз кIан хъайи Абидни анай агъуз кIватIти-кIватIар хъана, аялдилай къерехдихъ аватна. Маил, метIер гатаз, гурарин къилел хъуьрез ацукъна. Абидаз вичин тIарвални акунач. Ада гъасятда гурарин кIане экIя хъанвай Муьгъуьбатал вегъена. Аялдай кIевиз шехъдай ван акъатна. Аялдин сивяй иви къвез акур Абидни шехъиз башламишна.

- Я де...е...е! Абид гурарай аватна! - садлагъана Маилан хъуьруьн акъваз хъана.

И гъарай-эвердал са ракIарай Ханум, муькуь ракIарай Мегъри баде, санайни Майидат акъатна.

- Ама...а...н! - гъарай акъатна Ханумай. Ада Абидавай шехъзавай аял вахчуна. Муьгъуьбатан сифте экъечIнавай къве сас акъатна хъалхъамрихъ галкIанвай.

- Вуна зи аялдиз вуч зулум авуна?! Вуна зи аял къена хьи...и...н!- лагъана, Абидан къамухъ капаш гелягъна, Ханум шехъна.

- Шехъмир, шехъмир, я свас,-лагъана Мегъри бадеди. - Аялар аватиз, алу-къиз-къарагъиз чIехи жадай затIар я. Вири хъсан жада, гъерекатна духтурдиз твах, белки ханвай чка-затI ава жеди! - Мегъри баде Ханум секинар из алахъна. И гъарай-эвердал гъасятда къуни-къуншиярни атана акъатна. На лугъуди, абур ракIарихъ и кIвалера са кIвалах мус жада лугъуз вил алаз акъвазнавай. Абуру гъарда са гаф лугъуз, гъарда са меслят къалурзавай. Ханум, тади гъалда винелай парталар алукIна, аялни са чими яргъандик алчударна кутуна, духтурдиз физ экъечIна. Абидан шел яваш жезвачир, адаз и карди гзаф таъсир ганвай.

- Гила хъайиди ана хъана, шехъмир, чан хва! Хъанвай акъван кар авач. Ирид йис хъанвай аялдин кIула аялар вугуч эхир. Къилеваз аватна! Ваз тIар хъанани, чан дидедин? - Мегъри баде Абидан къилиз, гъилериз-кIвачериз тамашна. Адан гъил къилик галукъайла, Абид тIар хъана къулухъ фена.

- Я чан хва, вазни вижеваз тIар хъанвайди я хьи! Хъша, хъша винел зи патав, зун ваз хъсан килигин, - лагъана Мегъри бадеди ам вичин патав хутахна. Абиданни къилелай, къунтерилай, хъалчахдилай ва мад са шумуд чкадилай

хамар алатна иви акъатнавай. Адан жендекди тIарвал гила гьиссзавай.

- Баде, са хкет ахъай ман, - са тIимил къван секин хъайила, бадеди гайи къенфетни сивин къвала туна, фтIиниз-фтIиниз тIалабна, бадедин къвалахъ агатнавай Абиди.

- Са итимни паб яшамиш жез хъана, чан хва, - и тIалабунал вил алаз акъвазнавай къайдада, гъасятда башламишна Мегъри бадеди. - Абуруз къве гъвечIи аялни авай. Йикъарикай са юкъуз аялрин диде начагъ хъана. Рекъиз чандик квайла ада итимдиз вичин патав эверна лагъана:

- Чан итим, зун мукъвара рекъида. Вун жегъил я. Вуна жуваз са жегъил паб хкваш. Анжах зун сура твадалди зи эрчIи гъил атIана кIвале са къацIал эцигна тур.

- Гъил вучиз атIузвайди я, я паб? – тажуб хъана итим.

- Аялри гъамишанда хъсан кIвалахар ийирди туш. Абурай бязи вахтара чIуру кIвалахарни акъатзавайди я. Гъар чIуру кIвалах авурла, зи аялар гата-дайла, жуван цIийиз гъанвай папаз къачуна зи гъилелди гатут лагъ. Тахай дидедин гъили тIарда, зи гъили абуруз тIардач...

Нянихъ духтурдай аял къужахда къуна, вилерин кIаник шехънавай гелер алаз, Ханум хтана. Ам сушт хъанвай аял кIвалин пипIе месел эцигна, столдихъ вичин тахсир хиве къазвай къайдада ацукънавай Абидан патав атана:

- Килиг вуна вуч авунатIа, - ада столдин къерехдал жунадин са капаш къван кIус ахъайна эцигна. Жунадин юкъвал Муъгъубатан акъатай лацу къве гъвечIи сас алай...

ЗАЛЗАЛА

1966 йисан 14 мартдиз Ханумаз садлагъана пис хъана. Ада Абид ракъурна, тади гъалда винел гъавайра яшамиш жезвай Мегъридизни Майидатаз эвериз туна. Майидата фена къуншидаллай Айнаханумни галаз хтана.

- Башламиш хъанва. Гъваш кур-тиян, афтафа, аяларни кIвалей акъуд, - лагъана Айнаханума.

- Алад, са сятина фена гъаятра аялрихъ галаз къугъугъ, - лагъана, Майидата тиянар, яд авай квар ва гичин кIвализ хкана, Абидни Муъгъубат къежел акъудна, раклар акъална. Абид, Муъгъубатан гъил къуна, гъаятдиз экъечIна. КIвалей Хануман: «Аман! Аман чан диде!» - лугъуз гъарайдин ванер акъатзавай. КIвале авайди вуч гъарай-вургъай ятIа къил акъат тийиз Абид хквез, гагъ ракларихъай, гагъ даклардихъай яб гуз, са вуч ятIани къатIуз алахънавай. Са къадар вахтундилай кIвалей аялдин ишехъдай ван акъатна.

- Квез са гъвачIи стха хъанва, - шад хабар гана, кIвализ тухвай курар-къапар къежел акъудзавай Майидата.

ГъвачIи стха хъайидалай къулухъ Абидални зегъметар гзаф акъалтзавай. Икъван чIавал са Муъгъубатан къайгъуда авайтIа, гила Разинан къепIинин къилихъ са хейлин вахт акъудзавай. Адакай Ханумаз кIвале вири патарихъай куъмек хъанвай.

1966-йисан 20-апрелдиз нянин вахт тир. Ханума кIвалин юкъвал тиян эцигна аялрин парталар, пекер-лекер чуъхуъзвай.

- Я бала, Абид, атIа яд авай ведре зи патав гъваш, - лагъана Ханума, аялри-вай яргъаз хъуй лагъана, даклардал хкажна эцигнавай ведре Абидаз къалурна. Муъгъубатахъ галаз къугъвазвай Абид къарагъна, даклардаллай ведредин патав фена. Ам ведредин патав агакъдалди, садлагъана ведре Абидалди атана. Абиди гъасятда вегъена ведре къве гъиливни къужахда къуна, вични сифте къулухъ, ахпа вилик, ахпа муъкуъ патахъ татаб жез, ведредавай цин са пай

вичелай илич хъана. КІвалер зурзана, дакІаррин гуьзгуьйри, кІвалерин цлари, къавари жакъа-жакъдин ванер авуна. КІвалин къаварай руквар аватна.

- Астафируллагъ, я Аллагъ! Астафируллагъ, я Аллагъ! Им вуч мусибат я?! Гьерекат, аялар, къежел ката! Залзала хъанва! - Ханумай гъарай акъатна: ада гъясатда къепІинавай аял пекерик квайвал къужахда къуна, муькуь гъили Муьгъуьбатан гъил къуна, къежел гьерекатна. Абида, ведрени къужахдаваз, адан гуьгъуьниз гьерекатна.

- Ведре чилел эциг! Чна чаз са чара ийин, къежел ката!- гъарайна Ханума. Винел гъавадайни гурарай эвичІавайбурун кІвачерин дурум-дурумрин, эвер-гъарайдин ванер акъатна. Майидат, вичин аяларни вилик кутуна, къежел катна.

Вири хуьруьн халкъар куьчейра авай. Хабар авачирбуруз хабар хъун патал хуьруьнвийри инай-анай язавай тфенгрин ванер къевезвай. Халкъдик зурба кичІ акатнавай.

Са бязибурун кІвалер михъиз чкІана, зурба зиянар хъана шел-хвалдик квай. Садбурун кІвалерин цлар чкІанвай, муькуьбурун кІвалерин цларай хъиткъерар фенвай. Зарар тахъай са касни амачир. Инсанар, ийир-тийирдай къил акъат тийиз, кІвалериз хъфиз тежез, куьчейра кІватІал-кІватІал хъана амай.

Залзалади Дагъустандин къибле патан вири районриз зурба зиянар ганвай. Къасумхуьруьн, Къурагърин, Магъарамхуьруьн, Ахцегърин, Хив, Агъул, Табасаран ва гъакІ маса района школяр, клубар, магазинар, больницаяр, гамар храдай фабрикаяр ва гъакІ гзаф кІвалер чкІай гъалдиз гъанвай.

Гьукуматди гъясатда залзалади инсанрин къилел гъанвай бедбахтвилин, зараррин гъисаб-къадар чирдай ва абур кІеверай акъудун патал серенжемар къабулдай комиссия туькІуьрна. Залзала хъанвай вири районриз ксудай палаткаяр, недай-хъадай суьрсетар ва куьмекар ракъурна. И кардал аскерарни желбнавай. Агъул патаз аскерар аваз физвай машинрин цІиргъериз тамашиз хуьруьн жемат кимел кІватІ хъанвай. Гзафни-гзаф аялри шадвалзавай. Машиндай аскерри чпиз гъилер югъурайла, абур шадвилай цавук хкІазвай.

Залзаладик чкІай гзаф хуьрер арандиз эвичІиз башламишна. Гьукуматди абуруз цІийи чкадал хуьрер кутадай чилер къалурна, кІвалер эцигун патал ксудаяр гуз башламишна. Халкъар цІийи хуьрер кутаз, цІийи кІвалер, клубар, школяр, магазинар эцигиз гьерекатрик квай.

Гъа виринра хъиз, Сардар хуьрени югъ-къандивай дегишвилер жезвай. Царан кІане виликдай авай куьгъне хуьр, гила колхоздин багълар, салар авай чкадиз эвичІнавай. Гъар са кІвалихъ хъсан емишрин тарар авай багълар, сал, бахча арадал къевезвай. 1967 йисуз Рагъмана вичин чилелни кІвалер эцигун патал хандакІар яна. КІвалер эцигзавай устІар Тават эмедин итим Абузар тир. Адаз хуьруьнбуру «Уста Абузар» тІвар ганвай. Ада гзаф мукъуфдаказ, гъар са къван вичин чкадихъ къадайвал хкъана, дуьз тушиз хъайитІа, вичин гъиле авай алатдив туькІуьр- на, цла твадай. Сардар хуьре ва гъакІ къунши хуьрерани адан зегъмет квай кІвалер гзаф авай. КІвалер эцигуник Абидан зегъметни квай. Эцигзавай цларин арайриз вегъезвай куьлуь къванер кІватІун, къуруш ийидайла самар вегъез адаз къецил кІвачерал тІуш гун, къала лагъай къван устІардив вугун, адан кеспи тир. КІвалер эцигна куьтягъдалди, 1968 йисан 21 январдиз, Ханума мад са хва хун хъувуна. Гила Абидан хиве генани гзаф кІвалин везифаяр гъатнавай. КІвалин кІвалахрилай гъейри ада йикъа садра физ тамай са типих куьлерни гъизвай, вини мягъледа авай яшлу МутІалиб бубадизни Сефият бадедиз, гъар ниянихъ физ, вичивай жадай са куьмек гузвай.

МУТІАЛІБ БУБА

МутІалиб вичин уьмуьрдин юлдаш Сефиятахъ галаз, аял-куьял тахъана, вини мяггледа, куьгъне хуьр амай чкада яшамиш жезмай. Ада, дуьзендал цІийиз кІвал эцигдай чил ганвайтІани, вич вердиш хъанвай кІвалерай масаниз куьч хъуникай гъич фикирни ийизвачир. Цналрин хуьре виридалай гуьрчег, къакъан жендек авай, акунар алай руш вичиз тагайла, МутІалиба йифиз фена ам чуьнуьхна гваз хтанай. Гъакъван рикІ ацукъна гъайи, вичихъ галаз яргъал уьмуьрда фу тІуьр дишегъли, ада аялар хъаначтІани рахкурнач. Гъа хъайи бахтунал рази яз, абуру чпин югъ-няни ийизвай. МутІалиб вич гзаф жумарт, зегъметдал рикІ алай кас тир. Ада яд авай къанавдилай вине авай кІвалерихъ галай чилел, бензиндал кІвалахиз яд акъуддай насус къачуна бустан кутуна. Гъа насус кардик кутаз алакъзавайди анжах са Абид тир. МутІалибан багъда хуьре садазни авачир хътин чІехи хатрутар, ширин ципицІар, чІахмаяр ва маса жуьреба-жуьре майваяр авай. Къавахин яргъи тараз акъахнавай чІередик квай ципицІар Абидалай гъейри атІудай кас авачир. Ахътин хаталу тарарай емишар атІудайла, чпин аялар акъадар тавуна, тариф-затІ авуна, къуни-къуншийри, мукъва-къилийрини Абидав атІуз тадай. Абида гатун вахтунда МутІалиб бубадиз, чепедин гичин гваз физ, булахдилай къайи ядни гваз хкведай. МутІалиба са суьруь хпер хуьзвай. Ам гъамиша юкъуз абурун гуьгъуьна чуьллера жадай. Абидакай адаз, ниянз уьруьшдай хтай хпер ацадайла, кІелер кІуддайла, ахпа, нек хъвайидалай къулухъ, абур къилди чкадиз хкуддайла, куьмек жезвай. Гъа са вахтунда Абида кІелиз-кхъиз тийижир МутІалиб бубадиз вичиз ван хъайи дуьньядин хабаррикай, школада къачур чирвилерикай эхтилатар ийидай. МутІалиб бубадивай Абидазни гзаф кІвалахар чир жезвай. Ниянихъ кІвалерин вилик хпер гваз хтайла, рагъ акІидай патавай дагъдин къилел цавуз килигна, пакадин юкъуз гъихътин гъава жедатІа, лугъудай. Начагъ хперин азар гъим ятІа ва гъикІ сагъардатІа, вири лугъудай. Хпери хадай югъ чир жадай, гъа вахтунда хеб байирдиз акъуд тавуна, кІвале тадай. Адан кІвале авай къул хъиз раснавай цлан пич Абидаз иллаки бегенмиш тир. ЦІуз тамашиз пичин патав ацукъна, МутІалиб бубади ийизвай эхтилатарикай ада лезет хкуддай. Ада ахъагъай са къиса Абидан рикІелай физвачир.

... Са къуьзуь, вилерни буьркъуь кас хъана. Ам гзаф кесиб тир. Адаз вичин уьмуьрда ачух вилералди са затІни акурди тушир. Вири дуьньядал жезвай кІвалахар, крар ва шейэр япаринни гъилерин куьмекдалди аквазвай.

Ингъе, вахт атана, Аллагъди буьркъуь касдин чан къачуз Азраил ракъурна. Худади и касдиз эхиримжи са тІалабун, ам гъихътинди хъайитІани, къилиз акъудда, лагъана, гаф гана. Къуьзуь касди са тІимил къван вахтунда хъайитІани вичин вилериз ишигъ гун тІалабна. Аллагъдини адан тІалабун къилиз акъудна.

Куьзек гуььлуьн къерехдал яшамиш жезвай. Адан вилериз пакаман сад лагъай ярарихъ галаз ишигъ хтана. Адаз икъван чІавал къевезвайди са лепейрин ван тир, гила адаз гуььлуьн лепейр чеб, абурун зурбавал ва гуьрчегвал акуна. «Гъуьл!» - гъарайна ада. Ахпа адаз гуььляй экъечІзавай зурба яру туп акуна. «Рагъ!» - мад гъарайна ада. Гужлу нурари къуьзекав вилер мичІиз туна. Ада вилер акъална ахъай хъувуна, кІвачерин куьлерал хкаж хъана, къуд патаз килигна. Адаз и къил, а къил авачир чуьллер, инлай анлай са гъиниз ятІани физвай булутар акуна. «Цав!» - гъарайна ада.

Ахпа кѹѹѹѹ касдиз емишрин багъ акуна. Ам багъдиз гъахъна. Куѹзеказ акІ хъана хъи, бул емишри акІажарнавай хилери, хкаж хъана, мугъмандиз салам гана. Ада таран кІаник аватнавай са пад яру емиш вахчуна, кап алтадна, михъна, ни чІугуна: «Ич!» - гъарайна, шад хъана адаз. Ахпа кѹѹзеказ салан майварни чир хъана: помидурар, афнияр, газарар... Некъияр акурла, акъвализ тахъана, сад сивиз вегъена, тІуъна.

Сала жегъил дишегълийри бегъер кІватІзавай ва манияр лугъузвай. «Ингъе, инсанар! Рушар!» - чир хъана кѹѹзеказ. «Абур гъикъван гуѹзел я?!» - адан вилери цІапІрапІар гана, бедендай са гъихътин ятІани зурзун фена. Ахпа инсанри чпин гъилералди эцигнавай кІвалер, дараматар, карханаяр акуна. Дагъларин, дуѹзенрин, булахрин жанлу къаматар, суѹретар акуна, къацу векъерин ва жуѹреба-жуѹре цуѹкверин рангар акуна, атир гъиссна, кѹушарин ширин авазариз яб гана.

Икъван чІавал вири лугъуз чизвай шейѹр кѹѹзеказ гила вичин вилералди акуна. Адавай масадан куѹмек галачиз кІани патахъ физ-хквез жезвай. «Инсанар вуч бахтлу тушни, вири вилериз аквазвай?! Бес идалай зурба бахт жедани?!» - рикІяй фикирар фена адан.

Аллагъди кѹѹзеказ ганвай вахт куѹтягъ жезвай. Ам вичин къисметдал рази хъана, са тІимил вахтунда акур къван затІарин таѹсирдик кваз, Азраилди гуѹзетзавай чкадал хквезвай. Садлагъана адан рекъел, къве кІеретІдиз пай хъана, садбуру муѹкуѹбур ягъиз рекъизвай инсанар пайда хъана. Къве патани къейибурни хирер хъайибур гзаф авай. «Дяве!» - кичІ акатна кѹѹзекак. Ам, вичизни хабар авачиз, шулугъчийрин юкъваз гъахъна. «Я инсанар! Акъваз!» - цавар рахай хътин ванцел гъарайна ада. Вири сад хъиз алай-алайвал акъваз хъана. «Заз яб це! Зун уѹмуѹрдикай виридлай гзаф рикІ ханвай инсан тир, вучиз лагъайтІа буѹркѹѹ тир. Къе зи вилериз экв акуна. Заз дуѹньядин гуѹрчегвал акуна. Килиг куѹнни гъар патаз, куѹн женнетда яшамиш жезвайбур я. Аллагъди ганвай къве югъ шадвилелди яшамиш тахъана, куѹне дявеяр вучиз ийизва? Гадра яракъар, алуд рикІелай сада-садаз авур писвилер! Куѹн вилер аваз буѹркѹѹ жемир! Я, Аллагъ, ачуха кван ибурун вилер. Заз къе акур къван гуѹзел шикилар ибурузни къалура, Вуна!!!» Алагъдиз эхиримжи гафарин ван хъанач: ада кѹѹзеказ, анжах са тІалабун къилиз акъудда, лагъана, гаф ганвай...

КЪВЕЗМАЙ ДЕВИРДИЗ ЧАР

1971 йисан 20-февралдин югъ тир. Рагъман кІвализ мугъманар галаз хтана. Абур Рагъманан дустар: Гъаджимегъамед, Давуд, Къурбан ва Сидагъмед тир. Абурун вилик Ханума гъазурна эцигнавай хинкІар авай къапар квай. Столдин юкъвал ички авай шуѹше ва юкъни – юкъвал вечрен як авай къаб алай. Абида кІвализ гъахъна атанвай халуѹриз гъилер яна къерех хъайидлай къулухъ, Рагъмана адаз айвандик эверна, пул вугана, къве ички шуѹше къачуз магазиндал ракъурна. Са цІуд декъикъани арадай фенач, Абида хтана гъилевай къве шуѹшени столдал мугъманрин вилик эцигна.

- Вуна абур кІаник квай кІваляй гваз хтайбур яни, чан бала,- аламат хъана Рагъман дирибашдиз катна хтай хва акурла. Абида шад хъана кѹѹнер агажна ахъайна.

- Азиз дустар, тІалабзава яб акалун! Заз къе и столдаллай шуѹшейрикай са

шуьше кьвезмай, са шумуд йисан вилик кумай шад вакъиядин юкьуз, савкъат яз инал исятда алай ксарин патай рекъе тваз кІанзава,- лагъана Гьажимегъамеда. Са гъиле ички цанвай рюмка кьуна, кІвачел къарагъна, муькуь гъиле ада столдаллай шуьшейрикай сад къачуна. – Абидан мехъерин юкьуз, кьисмет хъайитІа вирида, тахъайтІа сагъ-саламатдиз амуькьайбуру кІватІ хъана, къецин югъ рикІел хкана, и шуьше ахъайна, гъарда са стІал хъвада. Исятда чна и кьве стІал и кьегъял Абидан сагълугъдай хъвада. Вичикай викІегъ, акьуллу хва хкатун чи мурад я.

- Аферин! - Давуд кІвачел къарагъна. Адахъ галаз вири кІвачел къарагъна.

- Афериндин сел гуьгъуьна, гел яз тур жуван.

Лянетдихъ ви рикІ уьмуьрда, хъел яз тур жуван! - Рагъмана, кІвачел къарагъна вичин шиирдин кьве цІар хуралай кІелна.

Гъилевайбур хъвайидалай кьулухъ Къурбан халуди Абидаз са тетрадин чарни ручка гъун буйругъна. Абид гъасятда фена, вичи тарсариз гъазурвилер аквазвай кІваляй тетрадни ручка гъаз хтана.

- Абур Магомедов Гаджимагомедав къала, - лагъана Къурбан халуди. - Ам гъадан кьилиз атанвай фикир я. Вичи кхъирай, чна кьулар чІугвада.

Гьажимегъамед са шумуд декъикъада чарчел са вуч ятІани кхъиз машгъул хъана. Ахпа, вирида кьулар чІугурдалай кьулухъ, гъа чарни столдаллай ички авай шуьше са газетдик мягъкемдиз кутуна, ада Ханума эвер гана.

- Ма, Ханум вах, и аманат чна вал тапшурмишзава! Чи тІалабун я, вуна и затІ, ядигар хъиз, Абидан мехъерар жедалди хуьх!

- Аллагъди гъа йикъарихъ куьнни агакъаррай! Куь балайризни мехъерар ийидай шадвилини йикъар хъурай! - Ханума вичив вугай затІ хурудив кьуна тухвана, краваутдаллай хъуьцуьган хкажна, адин кІаник кутуна...

ХАЙИ ДИДЕ

Гатун чими йикъар алуькнавай. Нисинилай кьулухъ Абид дегърени къачуна, адет хъанвайвал, тамуз рекъе гъатна. Къе адаз тамуз кьведай юлдашни хъанач. Кас галачирла, Абидаз тамун чІехиди вич хъиз жедай. Ада хуьруьн сергъятдай акъатна тамук акатнамаз, вичин рикІин дердеридай чІалар туькІуьриз, манидалди лугъуз эгечІдай. Бязи вахтара адан манияр шадбур жедай, бязи вахтара, лагъайтІа, агъузардин сесинал язавай маниди шел кутадай. Тама ада гуьрчег цуьквериз, къацу пеш акъуднавай кьакъан тарариз, гъар са патахъ гъерекатдик квай гъашаратриз килигиз, вичин рикІ аладардай. ВакІан булахдал ацукъна, яр-гъалди гагъ ван акъатна рахадай, гагъ кисна хиялрик акатдай. Эхиримжи вахтара Абидан рикІел хайи диде муьквал-муьквал акъалтзавай. «Яраб зи диде дахди лугъузвай хътин писди тир жал? АкІ яз хъайитІа, ам заз гъич акунани кІандач. Бес Тават эмеди адан тарифар ийида хъи!? И вири дидеьриз чпин аялар кІан жедайла, бес зун ада вучиз гадарнай? Заз гъвечІи вахни авайди тир, лугъузвай Мегъри бадеди. Ам, бегъем килигдай кас авачиз, диде хъфей са тІимил вахтунилай начагъ хъана кьена лугъузвай. Яраб ибур дуьз гафар я жал?» Ада вичин четинвилерихъ, хкетдик квай хъиз, са бахтлу югъ галайдак умуд кутазвай. Гагъ-гагъ и булахдин яд хъвайила, вичикай са зурба Шарвили хътин, пагъливан жедай хъиз жедай. Гъавиляй, гъар сеферда атайла, ада булахдиз салам гана, ахпа руьфунихъди кьаткана, кІуф эцигна, са

пуд хупІ булахдин къайи яд хъвадай. Жендекдин дегишвилер жезвачиртІани, рикІ пагъливандин рикІ хъиз къуватлу ва мягкем жезвай хъиз жедай. Гъар атайла ада булахдин вилик пад, аватнавай пешерикай, къурай цІамарикай ва маса гъар жуьре хвархвасрикай михъдай.

Абидаз кІарасар, куьлер тухудай вичин къайда авайди тир. ЯцІу са кІарас тухуз хъайитІани, ада таран кІукІ пешерни аламаз тадай. Я тахъайтІа, къуьнерал хкажзавай кІарасдин къил, пешер алай таза хилер кутІунна, къуьнериз тІар тежедайвал, типих хъиз гъазурдай. Ахпа вич гъа типихдин арада гъахъна, яваш-яваш кІвализ гъаз хкведай. Гъа икІ Абид са хъуьтІуьз кудай кІарасар, хърак фу чрадай куьлер гъазурзавай.

Гъамиша хъиз къени, цІу хъиз ракъини кузвай вахтунда, тамун гуьнедин чинай агъуз, типихдин пешер алай пад къилел къуна, муькуь пад биши руг цавуз акъудиз гел таз, катиз-катиз Абид хквезвай. Дуьзендиз агакъайла, адан йигинвал яваш хъана. Чиникай агъуз кІвачерик звер кутазвай типих, гила юкъ какур хъана дуьзен чкадай ялна кІанзавай. Гъа и къве виш метрдин мензил Абидаз виридлай зегъмет жезвай чка тир. Вичин таяр гадайрихъ галаз чуьхуьнар ийиз вацІуз фида лагъана меслятнаваз акуна, ам къе нисини жедалди тамуз фена хтана. Гъаятдин юкъвал агакъайла, Абид типихдин кІаникай хкечІна, гъилин далудал гъекъ кІвахъзавай чин михъна, вичи хкай типихдал, уфт аладарна хъиз, ацукъна.

- Абид дах тамай хтана, - лагъана шад хъана, Муьгъуьбат атана адан къвалал типихдал ацукъна. Абид гъар тамай хкведайла, жибиндаваз вичин гъвечІи вахазни къве стхадиз гъардаз са нямет гъаз хкведай. Тама вуч кІан хъайитІани авай. Абид шалвардин жибиндай акъудна, Муьгъуьбатаз са гъапа авай тамун шуьмягъар гана.

- Абид дахди шуьмягъар гъана! - гъасятда муштулух гана ада кІвалевай-буруз.

- Я ба...а...х! – эверна Абид, гъа са вахтунда типихдин юкъвал шуьмягъдин тІвалунал кутІунавай дегъре хкудна.

- Гъа...а...й! - айвандин ачух пенжердал Ханум пайда хъана.

- Бах, зун вацІуз физва, михъиз гъекъ хъанва.

- Алад ман, чан хва, анжах геж ийимир.

Абид винелай алай перемни кІвачеллайбур хутІунна, шалвардин кикер виниз къакъажна, вацІ галай патахъ, цІай галайди хъиз, катна. На лугъуди, ам тамай хтайди туш.

ВацІа авай аялар, куьнуьдавай чІижер хъиз аквазвай. Абид, алайбур рекъе хтІунна, вацІавай аялрин арадиз гъахъна. Ахпа къакъан чкадила хкадарзавайбурун жергедиз гъахъна. Гъа и арада адан япарихъ вичин тІвар къаз эверзавай ван галукъна. Ам къил хкажна ванцихъ къекъвена. Муькъвел Маил акъвазнавай.

- Аби...и...д! - эвер гана ада мад.

- Вуч хъана?! - Абид кІвачел къарагъна. – Ша, зун ина ава!

- Ваз кІвализ хъша лугъузва! Куь бах атанва! - Абид акурла, Маилаз шад хъана.

- Вуч бах? За къведайла бахдиз лагъайди я, - вацІун гъилий бегъем ван къевзачиз акуна, гъарайна Абид.

- Ви Дербентдавай бах атанва, Дербентдавай бах!

И ван хъайила, Абидаз вацІун ван ва адан гъерекатни яваш хъайи хъиз

хъана. Адаз мад са куьнинни ван хъхъанач, на лугъуди, япар биши хъана. Ам са шумуд декъикъада серсер хъана акъвазна, ахпа фена парталар алукиз эгечІна.

- Яда, жувал алай шимер алуда! – са ни ятІани Абид уяхарна. Ам гъилевай шалвардай кІвач акъуд хъууна, фена вацІук экечІна.

- Вуна майка акъадна алукинава! - Маил Абидан патав эвичІнавай. – Лацу «Победа» машинда аваз, мад инсанарни галаз атанва. Ваз гъерекатна хъша лугъузва.

«Бах! Зи бах! Зун хайи бах!» - Абидан вилерикай къунши Айнади, кІвалин вилик ракъиник ацукъна, къужахда къуна, вичин баладин кьилелай кап алтадзавай вахт карагна. Ам далдадик акъвазна пехилвилелди абуруз килигиз амукъдай.

Абидни Маил катиз-катиз хуьруьн кимел къван хтана. Анлай кІвалерин вилик акъвазнавай лацу машин аквазвай. Абидан гъерекат яваш хъана.

«Акъваз, бес ам зун гадарна хъфенвайди тушни?! Бес, дахди заз гъайи къенфетар ада заз тагуз, вичиз незвайди туширни?! Бес ада нек тагана, гадарна хъфена, зи гъвачІи вах кьейиди туширни?! Ваъ, ам зи бах туш! Заз ам кІандач! Зун адан патав хъфидач!» - Абид хиялри акъвазарна.

- Вун вучиз акъваз хъана, хъша гъереката?! – кьулухъай Маил хтана ага-къна.

«Бес, зи хайи диде гъихътинди ятІа къванни килигдачни?»- фикирна Абид, мад виликди камар къачуна. КІвалерин вилик кІватІ хъанвайбур вири кисна Абидаз килигиз акъвазна. Абурукай кьве дишегъли хкатна Абидан къаншардиз атана. Абидаз абур таниш тушир. Адан кьиле агъзур суал кьекъвезвай: «Яраб ибурукай зи бах гъим ятІа? Гъайванризни чпин дидеяр чир жеда лугъуда, заз чир жедач жал? Белки, атІа къакъан гуьрчег дишегъли ятІа? Адахъ лацу шал галайтІа, заз ам чир жедай. Ам, эмеди заз къалурай, лацу шал галаз янавай шикилдавай бахдиз ухшар я. Адан вилер накъварай ацІанва. Гъам я!» - Абидаз вичин рикІи хур гатазвай ван виридаз къвезвай хъиз авай. Гъа къакъан гуьрчег дишегъли са келимани акъат тийиз, Абидан вилик атана акъвазна. Ада сифте кягъай гъил, кузвай пичинихъ галукъай хъиз, садлагъана кьулухъ чІугуна. Ам кьве йиса авайла къакъатай, гила цІипуд йис хъанвай аялдиз чарадаз хъиз, накъвар, гъиле ягълух аватІани, капашдал михъиз, чІал къунвай хъиз, акъвазна, кІвачелай винелди тамашзавай.

- Абид! Я чан бала, вун вучиз икъван гъвечІизма? - эхир са келима акъатна. Имаята икъван йисара такур бала къужахламишна. Адан пелез, вилериз са шумуд темен гана, ахпа вичин къужахдив агудна. Абидан япуз, теспача яз хур гатазвай дишегълидин рикІин ван къвезвай. Дидедин къужах! Вуч чими ва ширин затІ я. Икъван чІавал дидедин ширин мецихъ, адан «чан» лагъана рахунихъ магърум хъанвай Абидаз, вегъена кьве гъиливни дидедин гардан къаз кІанзавай, амма са куь ятІани ам акъвазарзавай. Адаз вичиз аквазвайди ахвар хъиз авай. Эгер вилер акъална ахъагъайтІа, вири квахъиз кичІезвай.

- Хъана, хъана! Аял бамишармир! Чазни къалур кван, - къвалахъ галай аскІан буйдин дишегълиди Абид дидедин къужахдай акъудна. Адан сес, итимдин сес хъиз, векъизвай. – Ша кван халадин патав. Халадиз авайвал лагъ! Вун тахай дидеди гатазвани, ваз недай фу гун тийиз, залан кІвалахар ийиз тазвани? - ада къвалал, вуч ийидатІа чин тийиз, бейниван хъиз акъвазнавай, Ханумаз са вил яна.

- Ву...у! Ам вуч лагъай гаф я? Заз ам зи балайрилайни гзаф кІанзавайди я! – Хануман чинин рангар дегиш хъана.

- Аквазва чаз, аялдал алай гъал. Къекъверагдиз ухшар хъана. Я кІвачел алачиз, я чандал са партал алачиз! - аскІан дишегъли лап векъиз рахазвай. Адан рахунар рикІивай яни, тахъайтІа зарафат яни садан къилни акъатзава-чир. «Рагъман инал алайтІа, квеv и рахунар жедачир...» - фикирна, Ханум, мад сиви са чуькъни тавуна, кисна акъвазна.

- Ваз ви бах чир хъанани? Вун хайи бах гъа им я! - гъа векъи ван авай хала рахаз акъваззава. -Ибур ви вахар я. Яхъ гарданар, таниш хъухъ! - ада къвалахъ акъвазнавай къилел лацу багъар кутІуннавай къве гъвечІи руш Абидан патав, далудихъай къве гъилини рум кутуна, гъана.

- Фатима, - лагъана, чІехи руша назик гъил вугана, вичин тІвар лагъана. «Фатима! Бес дахди Фатима тІвар алай зи вах къена лагъайди туширни?! Бес им вуж я?» - Абид къилиз атай фикирди къарсурна.

- Гуьльнара,- гъвечІи рушани гъа къайдада гъил вугана. Абур, чпин тІварар лагъана, мад са гафни акъат тийиз, акъваз хъана.

- Куьн кІвализ ша, са истикан чай хъвадайвал,- Ханумаз нихъ рахадатІа чизвачир, гъакІ хъайила, ада виридаз теклифна.

- Чухсагъул, кІвализ чун къведач, чан вах, амма са тІалабун ава,- Имаятан пІузарар зурзана. Ада, са жуьре шел къуна акъвазарна, давамарна. – Тавакъу я, са къве юкъуз Абидаз чахъ галаз къведай ихтияр це!

«Зун гъи йикъа аватІа аку садра: жува хайи бала чара дишегълидивай сад-къве юкъуз жуван патав ахъаюн тІалабзава. Заз Аллагъди ихътин жаза вучиз ганатІа?» - Имаятак шел акатна. Ам, чин къве гъиливди къуна, къерех хъана.

- Ам вуч лагъай гаф я, я чан вах? Ам за хвенатІа, бес вуна хайиди тушни? Ам ви велед я, ваз вири ихтиярар авайди я, - Ханума, Рагъмана хтайла къал акъуддайди чизвайтІани, ихтияр гана. – Анжах геждал тамир, къве йикъалай мектебда тарсар башламиш жезвайди я.

- Вун шумуд лагъай классдиз акъатнава, бала? - Сурегъи хала рахана.

- Гила ругуд лагъайдаз акъатнава, - Абид пІузарикай хъиз рахана.

- Яни?! Буйдиз килигайла заз вун са пуд-къуд лагъай классра авай хъиз авай, - тегъне гъалчдай къайдада ам мад Ханумаз тамашна. – Ша, чан хва, чна вун Дербентдиз тухуда, - лагъана Абидавай гъич разивални къачун тавуна, Суьрегъиди тухвана ам машинда ацукъарна.

- Ада вичел алайбур къванни дегишаррай, я чан вах! - Ханума машиндин гуьгъуьниз гъарайна.

- Абур хайи дидеди Дербентда дегишарда, - Суьрегъи, машиндин рак агална, Хануман патав хтана. - Куьн сагъ хъуй! КІвалер-къар къени хъуй, чан вах, аялдин кефи хамир, тахай дидедал ийимир! - икъван чІавал рикІ кІевиз къур Суьрегъидин вилерни накъварай ацІана. Хануман вилерилайни тІуб-тІуб накъвар физвай. Адан рикІелни, патал, масадабурун кІвалера амай вичин веледар хтай хътинди тир. Имаятан вилерикай булахар хъанвай:

- Зи баладин кефи хаз тамир, чан вах... - адавай мад гаф лугъуз хъанач. Къве диде, теменар гана, къакъатна.

- Куьне рикІиз акъван гуж гумир. Заз ам гъа зи балаяр къван кІанзавайди я, - Ханума вичин къежей вилерни миьна.

Абидан диде атанвайди ван хъайикъванбур, хуьруьз пагъливанриз кили-

гиз кІватІ жадай хьиз, яргъарилай тамашиз, чпин арада куш-кушдин ванцел рахазвай:

- КІусни амачиз Абид вичин хайи дидедиз ухшар я!

- Дидеди Абид Дербентдиз хутахзавалда!

- Гила аял тахай дидедин гъиликай хкатда!

- Хануман аялар гила ни хуьда?

- Адаз вичин эрчІи гъил атІай хьиз жада...

«Победа» машин яваш-явашдиз хуьрай экъечІна, Дербентдиз рекъе гъатна.

ДЕРБЕНТ

Абидавай таниш тушир «мукъва-къилийрихъ» галаз ачухдиз рахаз жезвачир. Ам дидеди, вечре вичин лувак кутунвай цицІиб хьиз, далудихъай гъил вегъена, вичихъ агудна къунвай. Абида, анжах вичиз гайи суалриз, эхъ-ун лугъуз, жаваб гузвай. Адан фикирар кІвале авай: «Къе кални дана ни хкидатІа? МутІалиб бубадиз хпер хкиз, кІелериз нек гуз, ни куьмекда? За няниз адаз булахдин яд гъида лугъузвайди тир. Тамуз физ зун агакъна. Дах! Яраб зи кылел ада вуч тІурфан акъуддатІа?» - Абидак къурху акатна.

- Приехали! - вичин тІвар Фатима я лагъай руша Абид хиялрикай хкудна.

- Им чи мамади кІвалахзавай халичар храдай артель я,- са арадлай гъили рекъин къерехдавай къакъан зурба варар квай дараматар къалурна, Гуьльнарани рахана. Шегъердин куьчар гъарнихъ гъерекатда авай инсанрайни машинрай ацІанвай. Са арадлай машин варарни квачир са шумуд хзан яшамиш жезвай гъаятдиз хтана.

- Гила чун, дугъриданни, агакъна, эвичІа балаяр! - лагъана, хкведай рехъди рахаз, масадаз гаф тагай Суьрегъиди. - Рамазан, мугъманар къабула! - ам буйругъ гур къайдада, кІвачерик куьсруь кутуна, кІвалерин пенжерда къецедай гуьзгуь твазвай, са яхцІур йиса авай хътин жегъил итимдихъ галаз рахана.

- Ша, ша, Суьрегъи, мугъманар атайла заз шад жадайди я,- рахуник табасаран нугъват кваз рахана, ам машиндай эвичІайбурун къаншардиз атана. Ам са геренда кІвачел затІ алачир, къацІанвай майка, руфунилай виниз хкажнавай, гъертина жир авай шалвардин кІане тунвай юхсул аялдиз тамашиз акъваз хъана.

- Вун Абид яни? - Рамазана гъил вичел алай перемдивай гуьцІна яргъи авуна.

- Эхъ, - са жизви ван акъатна, жаваб гана Абида.

- Ай, молодец! Ягъ кван, итимди хьиз, заз са гъил! -Абида регъуьз-кичІез вичин цагъамрини тарари чухванвай гъил адан турпуц хътин гъиле туна. – Ай, молодец! КІвализ хъша, - ада Абидан гъил ахъай тавуна кІвализ чІугуна. Ахпа ракІарин сиве акъваз хъана, къулухъ галайбурув рахана: - Хъша, куьнни хъша! Квез куьн зи рикІелай алатнавайди хьиз жемира, - лагъана, кІвалин къениз гъахъна. Шуьшебенддив кІевнавай айвандин вини къиле авай столдал емишар авай чІехи къаб алай. Имаят тади кваз хтана айвандикай хъфизвай къве кІваликай са кІвализ гъахъна, анай вилер къве гъиливни тІушунзавай турпуц хътин руш гваз экъечІна.

- Килиг, Абид дах, ина зунни авайди я. Зи мукъвара къве йис жезвайди я гъа. Зи тІвар Жамила я. Алад ви чІехи стхадин гарадан яхъ, - лагъана Имаята

аялдин патахъай вичи гафар лагъана, адан далудихъ рум кутуна. Жамила са кьве кам вилик хъачуна, садлагъана кьулухъ элкъвена, дидедин гардандик ккІана.

- Фатима, и аялдиз килиг, чан руш. За квез столдал са недай затІ эцигин. Абид, вун иниз ша, мамадин, - Имаята Абидаз эверна.

«За бах лугъудани, мама лугъудани лугъуз фикирзавай. Гила вич-вичелай месэла гьал хъана», - фикирна, Абид вичиз эверай чкадиз фена.

- Абид, чан хва, исятда и ваннада гъахъна жуван жендекни чуьхуьх, алай-бурни чна гьелелиг вуч аватІани дегишда. Пака мамади ваз цІийи шейэр къачуда. Завай, ви размерар чин тийиз, са затІни къачуз хъанач. Вахъ зун хътин мама авайди я, бала. За вун мад а залумрин гьиле тан хъийидач. Ваз вуч кІан хъайитІани, за къачуда. Эхтилатар чна ахпа ийида. Жуван жендек чуьхвена, экъечІ, - лагъана, Имаят, рак акъална, ваннадин кІвалаяй экъечІна...

Пакадин юкъуз Имаята вичин хциз кІвачелай кьилел къван вири цІийи парталар къачуна, кьил къаз туна чам хъиз акъвазарна. Ахпа шикилар ядай чкадин патавай фидайла, вахарин тІалабуниз тамашна, шикиларни яна.

Няниз фу-затІ тІуьна, хъуьтуьл месик къатхъай Абидаз и кІвалахар вири ахварай аквазвай хъиз тир. Адаз пакамаз къарагъайла вичин цІийиз къачунвай кастюмар, лацу перем, туфлияр, шикил вири квахъдай хъиз авай.

Къвед лагъай юкъуз Абидавай, цІийи хзандихъ акахънавайтІани, вичиз кІанивал азаддиз тухуз жезвачир. Ам гъа и кьве йикъан кьене хуьруьхъ цІигел хъанвай, рикІяй дахди лагъай гафар акъатзавачир: «Ам вунни ви гъвечІи вах ФатІимат гадарна хъфейди я. ФатІимат некІедихъ галамаз гадарна хъфейди гъам я. Адан ажалдин къан ви хайи дидедин хиве авайди я».

Пакамаз фад ахварай аватай Абидаз хъуьтуьл меселай къарагъиз кІанза-вачир. Ада кІвалин агъвалдилай вил веъена. Гъар са кІвале къвед-пуд халича, гамар, хрусталдин стаканар, къапар авай. «Чи кІвале са халичани авайди туш. Чи кІвал!!!.. Заз мамади къачур са затІни кІандач. Зун хъфида!» - Абид месин кьиле хкаж хъана.

- Абид, вун вуч фад къарагънава?- гъа и арада кІвализ гъахъай мамади ам хиялрикай хкудна. - КІани затІ-матІ авани?

- Ваъ. Заз, заз хъфиз кІанзава. Зи шалварни майка гъинава?

- Югъни жедал вун гъиниз хъфида?

- Заз хъфиз кІанзава, зи майкани шалвар вахце! - Абидан вилери цІапІра-пІар гана.

- Ибур алуки, я чан бала. Ибур ви парталар я...

- Заз кІандач.

- Вучиз, я чан хва? Ваз садлагъана вуч хъана? Пис ахвар акунани?

- Са затІни хъанач, заз чи кІвализ хъфиз кІанзава.

Имаятавай мад са гафнии лугъуз хъанач: ам патав гвай стулдал ацукъ хъана.

- Вун, чан хва, чІуру гафарихъни фитнейрихъ агъанвай хъгинди я. Ваз гьеле са куьнуькайни хабар авач. Вун, белки, чІехи хъайила зи гъавурда акъада, - Имаятан нери чІиш авуна, ахпа кьилихъ галай багъламадин пипІел вилерал акъалтай накъвар михъна, давамар хъувуна:

- Зун бахтсуз хъайи кас я, фитнесдин цІу зун кана. Зи гъилияй куркурар хътин кьве бала акъудна. Я Рабби, заз гъа писвал авурбур чеб цІуз аватна курай! А залумри куьн зав вахкайди туш, бала,- ада кьве гъиливни накъвар авахъзавай

чин клевна. Абид гаф акъат тийиз, вилерал акъалтнавай накъвар гъилин далудал михъиз, язух къведай къайдада дидедиз килигиз акъваз хъанвай.

- Чан бала, язух бала! Арадлай ваз зегъметар акуна. Ви тахсир вуч тир лагъ кван?!- Имаята Абид къуна вичихъ агудна, адан пелез, хъуъхъвериз теменар гана. – Вун за, чан хва, а зегъмет авай чкада тадач. Заз вири кIвалахрикай хабар я. Вун за, мус хкайтIани, зи патав хкида. Ваз акур дарвилер бес хъуй! Вун, кIукI атIай къелем хъиз, винел къвен тийизвайди заз аквазва. Гила, ваз мамади са куъникайни дарвал къалур хъийидач...

Са къадар вахтунда дидени хва, са гафни рахан тийиз, чеб-чпихъ агатна, ацукъна. Абуруз исятда сад-садавай къакъатайтIа, мад яргъалди ахкван тийиз кичIезвай.

Нисинлай къулухъ Имаята ширинлухарни къачуна, Хивдиз хъфизвай автобуса ацукъарна, Абид хуъруз рахкъурна.

ХУЪРЕ

Хуъруз ахгакъайла, автобусдай эвичIна кIвализ хъфидай рекъе Абидал булахдила яд авай квар кIулал алаз хквезвай Майидат гъалтна.

- Ву...у...ув! Абид, ам вун яни?! Вав ИмачIа чамрав хъиз дамахар ийиз тунва хъи! Вун анай хтун вучиз авуна, я хва? Вун ада гъуъре авай хъиз хуъдайди тир. ГъикI авай абур, гъикI авай? - Майидата са нефесдай са шумуд суал гана.

- Хъсанзавай,-вири суалриз са гафунал жаваб гана Абида.

- Мад гила Рагъманаз вал алукидайбурун фикир хъжедач. Имаятаз вуч аялар ава?

- Пуд руш...

- Пуд руш!? – гъарай акъатна Майидатай. - Вун ада ина тадайди туш! Гъа къе-пака Дербентдиз хутахдайди я! Аквада ваз! Вун и азабрикай, там-таракай хкатда. Эркек велед авачIа, адан девлет, кIвалер вири ваз жеда. Кеф ваз...

- Заз затIни кIан туш, - мад рахун тавуна Абид кIвалихъди юзана.

- Ахмакъ! Ваз гъеле са куъникайни хабар авач. За вун патал лугъузвайди я. ЯтIа ацукъ ина, тамани тара гъатна, винел къвен тийиз, липутI хъиз, - Майидатни, кIвачер чиле эцягъиз-эцягъиз, вичин рехъди фена.

КIвализ агакъдалди Абидан къаншардиз Муъгъуъбатни Разин, «Чи Абид дах хтана!» лагъана, катиз-катиз атана, адан гардандик кIана.

- Дах кIвале авани? - гъасятда хабар къуна Абида.

- Эхъ. Адак, вун куъ бахдихъ галаз хъфена лугъуз, хъел ква,- Муъгъуъбатан чинин рангар дегиш хъана.

- Саламалейкум, - вичик са тахсир квай хъиз явашдиз салам гана, Абид кIвализ гъахъна.

- Алейкум салам, чан хва, вун хтанани? - Аялдиз тIуън гузвай Ханум къилелай кIвачел либас дегишна, вични дегиш хъана хтай Абидаз тамашиз амукъна.

-Абидаз вири цIийибур къачунва, зазни кIанда, - Муъгъуъбата шехъиз кIанз пIуз кIватIна.

- Зазни кIанда...., - Разина вичин пайни кутуна.

- Лал хъухъ! - столдихъ газет кIелиз ацукънавай Рагъман кIвачел акъалтна. Аялар кис хъана чпин дидедин къулухъ катна.

- Вун гынавай, чан хва? - къене ажугъ авайтIани Рагъмана Абидавай

секиндив хабар къуна. И секинвилехъ зурба гъарагъун, я са вижевай пем галайди Абидаз чизвай.

- Дербентда, - Абидай, есирда авайдай хъиз, явашдив жаваб акъатна.

- Къе пуд югъ я вун квахъна. Ви Дербентда вуч ажал авай? - вилер экъисна, хабар къуна Рагъмана. Бахдин патав гвай лугъудани, мамадин патав гвай лугъудани чин тийиз, Абид мад къве риклин хъана амукъна.

- Заз жаваб це! Вун зи вилик акъвазнавай есир туш, - эхир гъарайна Рагъмана.

- Зун мамади тухванвай, - вуна дахдив лагъаначирни лугъу- дай къайдада Абид аял метел къунвай бахдив тамашна.

- Ни патав, ма-ма-дин патав?! Яни кицлин патав фенвай ман?! Ваз чидани чи чалал кицлиз ма-ма лугъуз эвердайди? – Рагъман, вилер гъутар хъиз, экъисна, гьалт хъана Абидан чиниз тамашна. Абид гаф акъат тийиз, къил куърсна, акъвазнавай. – Тахъайтла, ципуд йисалай садра къве пек къачуна лугъуз, ваз адакай хайи диде хъхъанвани? Ви буба къенвач. Вуч къачун лазим ятла-туштла, заз чизвайди я, - лагъана ада алай цилии кастюмдин хев къуна, Абид инихъ-анихъ юзурна, мад давамар хъувуна: - Зун квалев авайтла, ам за инай атайвал чукурдай. Адан бахт хъана. Ви диде атлангъе! - Ханумал гьил тлуьклуьрна. – Ада вун ханачтлани, хвена. Гьич тахъайтла, клуьд йисан къене ваз тлуьн гана, ви тум, вуна чухъ гайи мес, вал алай пек-партал чуьхвена. Ваз аватла, ви хайибур, вун кланибур и квалев ава. Жува ийидай куьмек-гъуьрметни и квалев авуна кланда. Кландачтла, алад, квахъ жуван мамадин патав! - Рагъмана столдаллай пипрусрин къватидай зурзазвай гьилералди са пипрус акъудна, цай кяна, галамаз-галамаз са къве сеферда туп-туп гум акъудна.

Абидан вилер накъварай ацланвай. Адан къве виляйни сад хъиз акъатна къве нагъв чилел аватна. Рагъман са патахъай хъиз, Абидаз килигна, мад са гафни талгъана, къил галтадна, къежел экъечина. Дах къежел экъечинамаз, квалев гъава дегиш хъана.

- Ида вуч авайди я? - Гъасятда Разина атана, Абидан гъилевай пекинин сетка къуна. Абидавай мад рахаз хъхъанач: ам къенфетар авай сетка гъилей ахъайна экъечина, айвандин агъа къилевай вичин гъвачли квалев хъфена, парталарни аламаз ракъун краватдин винел ярх хъана. Адан вилерилай авахъ-завай накъвари чин эцигнавай чка къежирнавай. Адаз вичин тахсир вуч ятла чизвачир. Вучиз дахди хайи дидедин патав фена лугъуз гъараяр ийизватлани къил акъатзавачир. Гъар сеферда хажалат хъайила, адан рикел Мегъри бадедин гафар хквезвай. «Эха, чан хва, эха. Муьжуьд лагъай класс куьтягдалди, эха. Ахпа саниз келиз фейила, ваз регъят жеда. Вавай ви къил хуьз жеда. Вун мад саданни куьмекдихъ магърум жедач. Яшамиш хъун патал инсандин къилел Аллагъди гъин тийизвай четинвилерни зегъметар авач. Анжах абуруз дурум гайи касдивай и дуьньядал яшамиш жеда, адан квалах виликни фида!» - лугъудай ада.

АЛВЕРЧИ

Гъа икI йикъар къевез алатзавай. Йисни атана акъатзавай. Цилии йисан суварин вилик, хъутлуьн муьгълетриз, Дербентдив базардал ичер маса гуз физвай Майидатахъ галаз Абидни са ичер авай шешелни гъаз фена. Дербентдив агакъайла, Абид шешелрин патав туна, Майидат вичи са шешел килал вегъена, базар галай патахъ чка къун патал тадив катна. Гъаваяр мекъи тир-

тІани, Дербентдин базарда емишар маса гузвайбур гзаф авай. Базардин вини кѣлихъай гъахъдай чкадиз мукъувай, чизвай са папан патавай Майидатаз вичин шейэр эцигдай чка гъатна. Ада вичив гвай шешел гъанал эцигна, фена амай шешеларни Абидахъ галаз хкана. Ахпа фена терезар вугузвай чкадай, киридиз пуд манат пул туна, кѣве терезар гваз хтана. Садбур вичин вилик, садбурни Абидан вилик эцигна.

- Ма ваз пек, ичер са-сад акъудиз, михъиз и терездин хиле тур. Хъсан хътинбур винелай эциг, - лагъана, Майидата Абидав махпурдин хъуьтуьл са пекинин кІус вугана. Са сятинлай базарда ичер къачудайбурни, къиметар гъакІ хабар къаз фидайбурни гзаф хъана. Нисиндалди Абида вичив гвай ичер маса гана куьтягъна. Майидатав са тІимил-шимилар гумай. Абид, Майидатавай ихтияр къачуна, базарда къекъвена. Базардин вини кѣлихъ галай ракларай экъечІайла, эрчІи патахъ галай, жуьреба-жуьре шейэр авай магазиндин гуьзгуьдай къене пата къацІал алай, кинодин шикилар экрандиз-пердедиз акъуддай проектор акуна. Ихътин проектор адаз школада зегъметдин тарсара ишлемишиз акурди тир. Ам магазиндин къениз гъахъна. Къиметдиз килигайла, Абидак са тІимил къурху акатна. КІуьд манат. Са пуд манат кимиз, ичерихъ хъанвай вири пул гана кланзавай. «ЦІи гатуз за Хивда алучаярни пІинияр маса гайи пулунихъ чІехи кур ва мад кІвализ жуьреба-жуьре затІар къачурла, бахди зи тарифар авурди тир. Гила за и алат къачуна хъайитІа, яраб абуру вуч лугъудатІа? За фена имидин сусавай хабар къада», - вичи-вичик фикирна, Абид Майидатан патав хтана.

- Я имид свас, заз атІаналлай магазиндай кинояр къалурдай затІ къачуз кланзава, къачудани?

- Пул къазанмишнавайди вун тушни, къачу жуваз вуч клантІани, - лагъана Майидата.

Абид шад хъана катна мад гъа магазиндиз хтана, кІуьд манат гана, вичиз бегенмиш хъайи алат къачуна. Магазинчиди гъа алатдин къене са хкет авай лент туна, токдик кутуна, ада гъикІ кІвалахзаватІа къалурна.

- И хкет авай лент ваз зи патай хъуй, - лагъана, магазинчиди лентни проектор авай чарчин къватида туна, Абидав вугана. Абидан шадвилихъ къадар авачир. Ам, къватини къужахда къуна, Майидатан патав хтана.

- Зун вахъ къекъвез экъечІзавайди тир, вуна вуч къачуна? Гъерекат, жуван шейэр клватІа, хъфидайвал. ТахъайтІа чун автобусдихъ агакъдач. Ваз вуч ава къван, амукайтІани ви мамадин кІвализ хъфида. А дерди хъуй заз къайи автостанциядик амукайтІа хъукъвадай, - Майидата гъич къилни хкаж та-вуна, рахаз-рахаз вичин ичІи хъанвай шешелар клватІзавай. Абур терезар гъа къачур даклардиз вахкана, шейэрни вахчуна, автобусдин гъарайдиз хтана. Гена билетарни гъатна, абур чпин чкайрал секин хъана. Автобус юзадалди цІуд декъикъа амай.

«Мамадиз зун атанвайди чир хъанайтІа, зи патав къведайди тир», - фикирна, Абид автобусдин даклардай куьчедай физвай инсанриз тамашна. Ичер гудайла базардани, ада патавай физ-хкъезвай дишегълийрин арадани гзаф вил экъуьрнай, белки, мама аквадатІа, лагъана. Акунач.

- Ам вуч я вуна къачунвайди?- гила лап рикІивай хабар къуна Майидата Абида къужахда къунвай къватидиз тамашна.

- Ам за къачудайла ваз лагъайди вуч тир, кинояр къалурдай затІ я.
- Ам куън я?
- КІуъд манат.
- Бу...у...уч? КІуъд манат? - гъарай акъатна Майидатай. Къваларихъ ацу-кънавайбур вири, рахунарни акъваз хъана, адаз килигна. - Вун кІвалевайбуру гила рекьиди. Ичер гайи вири пул са къватидихъ ганвай. Зазни, ништа, вуч лугъудатІа...

Имидин сусани икІ лагъайла, Абидак къурху акатна. ЯтІани кІвализ ага-къдал адан рикІ акъатзавай. Ада къужахдавай къвати, са аманат хъиз, чІугуна къунвай. Абид кІвализ хтана агакъайла, Урусатдай хтай къван виридаз шад хъана. Гъилевай алатдихъ кІуъд манат ганвайди я лагъайла, Ханумай «Бу...у..у!» - лагъана гъарай акъатна. Рагъман сиви са чІуъкъни тавуна хци гъанвай багъа алатдиз вири патарихъай тамашна, ахпа къватидин къениз тамаш хъувуна, анай са вуч ятІани кхъенвай чар акъудна, кІелна.

- Заз ада гъикІ кІвалахзавайди ятІа чизвайди я, - Абидаз кардик тади кутаз кІан хъана.

- Исятда, чан хва, чна ам кардик кутада, - лагъана Рагъмана. Абид адан секинвал акурла аламат хъана. Вичи авунвай кІвалахдиз дуъз къимет гузвайди гъиссна, ам дахдихъ агатна.

- Гъан, къалур кван, я дах, чаз кино, - лагъана Муъгъуьбата. Чпиз чІехи стхади гъанвай алат кардик кутадалди, гъар патахъ атана, дахдин вилик акъ-вазнавай, аялрикни къалабулукъ квай.

- Исятда, балаяр, - лагъана, Рагъмана къватидин къеняй мад са затІ акъудна. Ам, магазинчиди Абидаз вичин патай хъуй лагъана гайи хкет авай, гъвачІи ра-къун къвати тир. Рагъмана адан къеняй рангадин шикилар алай лент акъудна. Къве гъили къуна ахъайна, экуънал адаз килигна. Ахпа ада вилик квай алатдин лент тадай чка жагъурна, лент турдалай къулукъ алатдихъ галай шнур токдик кутуна. Алатдин къене экв куъкІвена, явашдиз ван авуна. Рагъмана гъилевай алатдин вилик патай элкъвей турбадай акъатзавай экв цлал ракъурна. Цлал са гъихътин ятІани гъарфарни шикилар пайда хъана.

- Им мичІи чкада килигдай затІ я, - лагъана Рагъмана.

- За дакІар кІевда, - лагъана, чІехибуру ихтиярни гудалди Абида гъасятда фена дакІардин пердеяр агудна. КІвале мичІи хъана. Киреж яна лацу авунвай цлал къуд пипІен шикил пайда хъана. Рагъмана гъилевай алатдин кІуфал алай экв къевзвай турба са патахъ алчударна. Садлагъана цлал алай гъарфарни кІел жедайвал хъана, шикилрайни къил акъатдайвал хъана.

- Колобок! - са сивяй кІелна Абидани Муъгъуьбата.

Са тІимил йикъарилай Магъачкъаладиз фейила, Рагъмана 50-далай виниз вири халкъарин хкетар авай са къвати гваз хтана. Гъа хкетриз килигиз, Абидан патав вири мукъва-къили аялар кІватІ жезвай. Ада, гъа хкетрик квай хъиз, вичин уьмуьрдани экуъ, шад бахтавар йикъар жедайдак умуд кутазвай...

7- класс акъалтІарна, гатун муъгълетриз Абидан вилик гзаф везифаяр акъ-вазнавай. Ада гъар юкъуз физ тамай гъана, хъуьтІуьз кудаи са къадар кІарасар гъазурнавай. Тамуз гъахънамаз Абидан гуьгъуьлар ачух жедай. Жендекдик, са гъихътин ятІани, гъевес акатзавай. Ада вич къефесдай ачухна, азадви-

лиз акъатнавай нуькI хьиз гьиссзавай. «Кьилеллай векь» лугъудай синелай алатайла 15-20 метридин къакъан тарарин там авай.

Абид гъа сифте гьалтай къакъан тарциз акъахна, тарарин кукIушар алгъуриз, са тарай масадаз физ, са къадар мензилдиз къекъвезвай. Са сеферда ада алгъурай таран кIукI хана, ам гъа къа- къан мензилдай, таран кIукIни гьиле амаз, таран кIаник аватна: гам хьиз, экIя хъанвай пешерал аватна, залан тIарвал хъанач. Ахпа, вич аватай чкадиз килигайла, Абидан зегъле фена. Ам аватай чка, элкъвена тарар атIана, амай кIанчIари къунвай. Са капунин анихъ, я инихъ аватнавайди тиртIа, мумкин тир хкунал расалмиш хъун. «Бахтуни хвена. Им заз тарс хъуй, мад ихътин пагъливан амалар авуна дуьз къведач», - фикирна, Абид кIвачел къарагъна, мад сеферда вич аватай чкадиз тамашна, вичи гъамишанда кIарасар атIузвай, «ВакIан булах» авай тIулаз эвичIна. Гьалт хъана, къайи яд хъвайидалай къулухъ, ам булахдин патав гъамишанда хьиз, яргъалди хиялрик акатна ацукъна. Ахпа, анлай атIай са яргъи кIарасни гваз, чиникай агъуз руг кьилеллаз дуьзендиз акъатдалди рехъ авайвал катна. «Сун чархарин» кьилел агакъайла, ам акъвазна, хуър галай патахъ килигна. КIвалерив агакъиз са пуд виш метр къван мензил амай. Вилик квай къанавдин къерехда аялар авай: садбур туп-лаш къугъвазвай, садбуру юкъварар къазвай, садбурни тамай гъана акIурнавай кIарасрал симерал кутIуна авунвай турникдал къугъвазвай. Абид абурун къаншардиз агакънамаз, гвай кIарас къерехдиз ялна, садазни мешат тийирвал эцигна, аялрин юкъваз катна, къугъваз башламишна. Сифте турникдал акъахна, са шумуд сеферда чене къагъна, руфун хукIурна, кIвач гьилерин арадай туна са шумуд сеферда турникдал алчуд хъана, эвичIна. Ахпа Маилахъ галаз къуршахар къуна. Эхирдай туп-лаш къугъвазвайбурун арадиз гъахъна...

МЕГЪРИ БАДЕ

Абида 8-класс куьтягъна кIелиз гьиниз фида лугъуз фикир ийидайвал хъанач. Саида Рагъманаз Абид галаз Кефер патан Осетияда Алагир шегъердин техникумдиз кIелиз фин меслят къалурна. Абида, техникумда имтигъанар вахкана, конкурсдин нетижаяр гуьзлемишзавай. Имтигъанар хъсан кьиметрал вахканвайтIани, эвер гунин чар агакъдалди адан рикI акъат- завай. Виридлай Мегъри бадедик къалабулух квай.

- Хабар хтанвачни, бала? - лугъуз, гъар сеферда акурла ада Абидавай хабар къазвай.

КIелиз физва лагъана, Абидаз кIвалин везифаяр тIимил хъанвачир. Ада пIинияр, алучаяр ва машмашар атIуз, Хивдин базардал тухуз, маса гуз, вичиз кIелдай чкадиз фидай пул кIватIзавай.

Са сеферда, базардал пIинияр авай къве ведрени вилик эцигна акъвазнавайла, Абидан патав са яхун якIарин, чина берекат авай дишегъли атана:

- Вун Рагъманан гада яни? Вун Абид яни?

- Эхъ, хала. Вун вуж я? - Абид мегътел хъана.

- Я, чан хва Аби...и...д! Вун Аллагъди хуьрай. Вун икъван юхсул вучиз я? Ви кьилел атай крарикай заз хабар я. Ваз хьиз, тахай диде зазни акурди я,

бала. Ажувал ийимир, вири хъсан жеда. Вакай са кьегъал итимни хкатда, чан бала. Заз ви хайи диде Имайт таниш дишегъли тир. Вун адан патав фин-затI ийиз- вани? Ам гъикI ава? Заз такуна гзаф йисар я. Дидедин кефи хамир, чан хва, ам са тахсирни квачиз рахкурайди я. Бахтсуз хъана цуьк хътин дишегъли. Фейила, адаз Гъуьруь халади саламар гузвай лагъ гъа..! - Гъуьруь халади Абидан сивяй са гаф акъатдал вичин рикIевайбур вири санал ачухна. Ахпа пIиниярни маса гуз куьмекна.

Абид, са югъ арадай ахъайна, сала битмиш хъанвай пIинияр атIана, Хи-вдин базардал маса гуз фин патал машинара акъвазарзавай кимел экъечIна. Садлагъана Мегъри бадедин кIвалер галай патай: «Кузва! Куьмек це, куьмек це..!» - лугъуз, гъарайзавай дишегълидин ван акъатна. Абидаз имидин свас Майидат чир хъана. Ам, гъилевай пIинияр авай ведреярни кимел туна, гъарайдиз катна. КIвалерин вилик, алай паргалрин са пай кана чIух хъана, чин, гъилер, кIвачер кана къабар-къабар хъана, сузадик кваз Мегъри баде ярх хъанвай. Адан къилихъ, са вуч ятIани хабар къаз, чинин рангар атIана, Мамед ими ва мад гъарайдал кIватI хъанвай са шумуд кас галай.

Фу чурун патал хърак цIай кутаз кIан хъайи Мегъри бадеди, фад цIай къун патал, Мамед имиди ремонт ийидайла машиндай акъуднавай бензин авай ведре къачуна, хърак квай цIамарал илишна, цIай яна. ЦIай гъасятда бензиндай хъанвай гъилери къуна. КичI акатна къулухъ татаб хъайи Мегъри баде къулухъ галай бензин авай ведредал ярх хъана. Михъиз беденди цIай къуна. И кар акурла, Мамед имидин ийир-тийир квахъна. Ада, гъиле гъатай къапаралди къубудай къачуз яд ягъиз, дидеди къунвай цIай хкадриз алахъна. Гъа са гъвечIи вахтунда цIу вичин кIвалах авуна: тади гъалда больницадиз тухванатIани, Мегъри бадедиз духтурривайни чара ийиз хъанач. Пакадин юкъуз ам вичин уьмуьрдин юлдаш Межидан къвалав кучудна.

Мегъри баде къена, Абидаз гзаф дерт хъанвай. Гъар акурла жибиндай акъудна са тике шекер, са къенфет гуз, чан рикI ийиз, рахазвайди ам тир. Абидаз гила вич михъиз етим хъайи хъиз авай. «Эха, чан хва, эха. Акъван гзаф вахт амач. И муьжуьд класс куьтягъна, инай акъатна, са кIелдай чкадик экIечайла, и зегъметрикай хкатна, ваз регъят жеда. Гъа ваз писвал авурбуруз Аллагъди жаза гуда. Ваз аквада, вун бахтсуз авуна, чпи цIийиз кутунвай хзанрикай, абурун рикIер секин жедач. Абур къве хзанни вахъ муьгътеж жеда...» - лугъудай Мегъри бадеди Абидахъ галаз текдиз амуькай вахтара. Гъа са вахтунда Абидан рикIел, вучиз ятIани, Дербентдиз фейила мамади авур къаргъишар хтана: «Я Рабби, зи рикI икI цIу хъиз кайибур чеб цIуз аватна курай!»

АЛАГИР

Са гъафтени арадай фенач, Абидаз Кефер патан Осетидай техникумдин I -курсуниз тарсариз атун теклифзавай кагъаз хтана.

Сифте варцара Абидаз четин хъана. КIелун-кхъин, тарсар, рахунар - вири урус чIалал тир. Гена техникумда ва яшамиш жезвай общежитида гзаф дагъустанвияр авай. Абурун арада са къадар лезгиярни авай. Чехи курсара авай лезги гадайри кефи хазвай кас-мас аваз хъайитIа чпиз лагъ лагъайла, Абидак лувар акатна.

Са сеферда чIехи курсуна авай лезги стхайрикай сада Абидаз техникумда азаддиз кьуршахар кьадай секция авайдакай хабар гана ва гьаниз фин меслят кьалурна. Хуьре кьацу чIурал вичин таярихъ галаз кьуршахар кьаз вердиш хьанвай Абидаз вири шартIар авай спортзал гзаф бегенмиш хьана. Са акьван вахт арадай фенач, кьуршахар кьазвай гадайри Чечено-Ингушетиядин Назран шегьердиз соревнованийриз физ гьазурвилер акваз башламишна.

- Ви заланвал гьикьван я? - лагьана тренерди Абидавай хабар кьуна.

- 42 кило, - жаваб гана Абиди.

- Кьайгьу туш, 48 килодин категоридай чна вун тухуда. Чаз маса кас авазни авач, - тренердик хуьруьн акатна.

Уьмуьрда сад лагьай сеферда соревнованийра иштиракиз, кьуршахар кьадай майдандиз экьечIнавай Абидаз, спортзалдин кьавар элкьезвай хьиз авай. Алапатдин кIвалах ам хьана хьи, сад лагьай акьажунра ада вичихъ галаз экьечIайди муьжуд килодин залан тиртIани, 15 секундда лапаткайрал эцигна. Ихьтин викIегьвал, гьелбетда, садани, Абиди вичини, гуьзлемишнавачир. Ам галай командада авай гадайри, тренерди цавариз хкажна.

Са йисалай Абидан тIвар шегьердиз машгьур хьана. Алагир шегьерда, азаддиз кьуршахар кьазвай вичин таярин арада, ада сад лагьай чка кьуна...

Техникумдиз гьахьайла Абидаз Жаннадин кагъазар мукьвал-мукьвал хкьезвай. Руша цIуд лагьай класс куьтягдайвал хьана. Гила абурун арада эхтилатар кьалин жезвай. Абуру гагь дуьньядин хабаррикай, гагь цIийиз акъатнавай кинодикай, музыкадикай ва маса вакъийрикай чпин кагъазра суьгьбетзавай. Эхиримжи вахтунда Абиди адакай мукьвал-мукьвал фикирзавай. Жаннадилай кагъаз хтайла, адан гуьгьуьлар няналди вини кIваче жедай. Общежитида ракIарал ацукьнавай Мария халадини и кар кьатIанвай.

- Вахъ вуч хьанва, Абиди? Гатфари таьсирнавани? Чар свасалай яни?

- КIанидалай я, - жаваб гана Абиди. Мария халадин чинин ранг, вучиз ятIани, са тIимил дегиш хьана, вилин кьекьемар агъузана, вич- вичик рахадай кьайдада лагьана:

- Эгъ, жегьилар, жегьилар! Куьн кIвалахар гьикьван гьерекатбур я: гьерекатна кIанни жеда, гьерекатна мехъерарни ийида, гьакI гьерекат кваз кьакъатни хьийизва. Гьа зи бала хьиз,- дериндай ухьт аладарна ада.

Гатфар алукуьнихъ галаз, шегьердин рагъул либас кьез-кьез кьацу жезвай. Куьчейра акIурнавай тарари пеш акъудиз башламишнавай. Паркуна цанвай гьар жуьре цукьвери инсанрин гуьгьуьлар хкажзавай. Халкьарни, хьуьтIуьн залан паргал хтIунна, иер-кьезил затIар алаз кьекьезвай. Общежитидин вилик квай акацидин тарцини пеш акъудиз башламишнавай. Ам вучиз ятIани тек сад тир. Адан пешерин кулар акурла, Абиди гьамиша фикирлу яз абуруз тамашиз акъваз жедай. Гьар са кулунал пешер кьве жерге хьана командирни кьиле аваз физвай аскерриз ухшар тир.

Абиди са сеферда, пакамаз тарсариз фидайла, артух фикир тагана гьа тарцелай са кул атIана, тупIарив алчудриз-алчудриз рекъе гьатна. Садлагьана адан рикIел Жанна хтана. Ам акъваз хьана, гьилевай кулунал алай пешер «кIанда-кIандач» лугъуз атIуз гадарна. Эхирдай кулунин вини кIвенкIве са пеш амукьайла, адаз гзаф шад хьана. Ам кIанзава лагьай чIал тир.

Гила ада, гъар сеферда тарсариз фидайла, адет хъанвай хъиз, тарцелай са кул атгуз физвай. Гъар сеферда адан кIвенкIве са пеш амукубайла, Абидан гуьгуьлар шад жезвай. Бязи вахтара гъа са пеш аламай кулни гваз ам общежитидизни хкведай.

Са сеферда Мария халади Абидавай хабар кyuна:

- Заз, чан хва, ви гъиле мукъвал-мукъвал и са пеш аламай кул аквазва. Адахъ вуч мана авайди я?

- Ам, Мария хала, кIанзава лагъай чIал я! – лагъана Абида гъилевай тек пеш аламай кул адав вугана.

- Эгъ, жегъилар, жегъилар! - маса гаф хълагънач ада.

Пакад юкyуз Мария халади ял язавай югъ тир. Ам са югъ арадай фейила хтана.

- Мад гъиле таран хел авани? - ада чин чIурна. – КIанзава вун адаз, кIанзава. КIанзавачиртIа, гъафтеда садра кагъаз кхьидачир, - лагъана ада столдал техилдай акъудна хъилелди цIийиз хтанвай кагъаз гадарна. Абид аламат хъана. Мария халади гъамиша кагъаз гъиле вахкузвайди тир. Къе адак са никай ятIани хъел ква.

Ада кагъаз вахчуна, муькуь тек пеш аламай цIам авай гъил Мария халадал яргъи авуна. Ам цIам къачуна Абидаз пис-пис килигна.

- Ви кефи ни хана, Мария хала? - къарай атанач Абидаз.

- Заз килиг, хва, вуна мад а таран хилер хан хъийимир. Общежитидин вилик квайди гъакIани са тар я. Ви рушаз вун кIанзавайди чаз малум я. Эгер ваз ам кIан ятIа, таран хилер хамир, вуна гъа таран патав мад сад акIур...

КIамаз амукуьнатIани, Мария халадикай адаз хъел атанач. Жаннадин кагъаз кIелайла, вири рикIелай алатна.

Пакамахъ фад Абид вичин гъарагъунин ванцелди ахварай аватна. Мария халади адан кылелай «кIанда-кIандач» лугъуз са-са чIар акъудзавай. Адаз кылин са паюнал чIар аламачир хъиз авай.

- ТIарзава, заз тIарзава! – лугъуз Абида гъарайзавай.

- Бес а тараз тIар жезвачни, вуна хилер хадайла?! - акъваз тийиз чIарар акъудзавай Мария халади.

Ахварай аватнамаз, Абида гъасятда кылиз гъил авуна. Кылел чIарар алама. Мария халани аквазвач.

- Вахъ вуч хъанва, Абид? Начагъ хъанани? - Заур ахварай аватна.

- Ваъ, акунрай сагъ жезвай хътинди я, - лап явашдиз сес акъатна Абидай.

Пакамаз, тарсариз физ куьчедиз экъечIайла, Абидан вил кIанзни-такIанзни общежитидин вилик квай тара акъуна. Дугъриданни, тарцин са пад къецIил хъанвай. Ам, аламат хъана, тараз килигиз амукуьна. Адан рикIел ахвар хтана. Регъуь хъана. Адаз гъар сеферда патавай фидайла и тар пис-пис тамашзавай хъиз авай. Жувак квай тахсир гъикI хъайитIани хкудун лазим тир. Амма гъикI? Пешер галкIур хъийидани? Ваъ, им генани ахмакъ фикир жезва. Адан рикIел Мария халадин гафар хтана: «Ваз ам кIан ятIа, тарцин хилер хамир, адан къвалал мад са тар акIур...». А кар Абида яргъал вегъенач, гъяд юкyуз таран къвалал мад са тар акIурна. «Тек жедал, къвед хъун хъсан я», - фикирна, гъана тарариз ядни гана...

ХАЙИ ЙИКЪАН САВКЪАТ

Кѐлуни пуд йис акваз-такваз атана акъатна. Гъа са вахтунда, югъ арадай ахъагъиз спортзалдиз физ, амай вахтунда куьчедавай турникдал машгъул хъанвай Абидакай, жендек мягкем жегъил хъанвай. Техникумдин цлал адан шикил гъурметдин доскада сад лагъай чкадал алай. Алагир шегъерда, Ордженикидзада ва гъакI маса шегъеррани азаддиз къуршахар къунай ада сад лагъай чкаяр къунвай. Ада спортдин рекъай «мастервилиз кандидат» тIвар къачуна.

Гатун рухсатриз хуьруьз хтайла, Абидаз хвашкалди лугъуз Мамед ими, са шуьше эрекъни гваз атана. Сифте, фу недалди, хваш-беш авуна, ада Абидавай лап рикIивай кѐлунар, яшайиш, спортдин рекъай агалкъунарикай хабарар къуна. Осетиядин чемпион хъанва лагъайла, шад хъана, ада Абид къужахламишна. Са арадлай хуьрек вилик атайдалай къулухъ, са тIимил-шимил ичкини галукайла, адан рикIел Абидакай чемпион хъанва лагъай гафар хтана.

- Яда, вун яни чемпион хъанвайди? Къарагъ, ша, экъечI захъ галаз юкварар къаз, за вун са гъилел кIаник кутада, - лугъуз Мамед ими Абидан къаншардиз экъечIна. Рагъманак къалабулук акатна. Ам Мамед секинриз алахъна. Абид Мамед имиди ийизвайди зарафатар тирдан гъавурда акъунвай.

- Чи заланвилер сад туш, ими. Вун залай гзаф залан я, - лагъана Абида Мамед ими къужахламишна.

- Гъа..а..а, кичIе хъанани?! - Мамед ими сиви са мили хъверна хъиз, суф-радихъ вичин чкадал ацукъ хъувуна.

Эрекъдин са шуьше куьтягъ хъайила, Абид гъа гъвечIи чIавалай таниш туьквенчидин кIвалин варарихъ къвед лагъай шуьше къачуз фена. Къвед лагъай шуьшедин юкъвахъ къван агакайла, са квелай ятIани Мамеданни Рагъманан арада къал акъатна. Ида ам гъахъ туш, ада им гъахъ туш лугъуз, лап къайи рахунар хъана. ГъакI ятIани, абуру къвед лагъай шуьшени хъвана куьтягъна.

- Вун бегъем итим туш, къяхва!» - лагъана, Мамед кIвачел къарагъна, гъич сагърайни талгъана хъелна хъфена.

- Я Рагъман, вавай адахъ галаз, эхъ, вун гъахъ я, чан стха, лагъана, меслятдал рахайтIа жедачни? Ам ви чIехи стха я, вуна адаз кIандайвал вучиз ийидач? Куьн мус санал ацукъайтIани, са хвахуналлай тулаяр хъиз вучиз жезва? - Ханумаз Рагъман секинриз кIан хъана.

- Агъ, ламран руш, тула вунни я ви ата бубани! Вуна заз тула лугъудайди я ман?! - Рагъман Ханумал тепилмиш хъана.

- Зак кямир, зун рекъида! - ивидай ацIанвай хъиз яру хъанвай вилер экъисна вичел къвезвай Рагъман акурла, Ханум патав гвай Абидан къулухъ чуьнуьх хъана. Абида Ханум ягъиз хкажнавай дахдин гъил къуна. Гъа и арада Рагъ-

манан муькуь гъуд Абидан сарарихъ галукъна. Ам татаб хъана кІвалин цла акъуна. Адан вилерикай яру-цІару цІвекІрекІар фена. Сив гъасятда ивидай ацІана.

- Ламран хва, вун зи гъил къадайди хъанвани, квахъ и зи виликай! - Рагъманаз мад са гъуту хъиягъиз кІанзавай, амма вучиз ятІани хкажай гъуд агъузна. Абидан вилериз накъвар къиткъиннавай.

- Вун чара кас тиртІа, за кІаник кутуна леме жедалди гатадай. Къе зи І9 йис хъайи югъ вуна заз гъа икІ мубаракна. Ваз чухсагъул, дах! Фадлай вуна зун гатанвачир. И югъ зи уьмуьрда рикІелай алат тийир савкъат я! – лагъана Абид ивидив риченвай сив гъилив къуна, душмандиз килигдай къайдада, бубадиз килигна, кІвалай экъечІна.

Пакамахъ фад, кІвалевайбур гъеле ксанмаз, Абидаз, вичин рекъин чемоданни кІватІна кІвалай экъечІиз кІан хъана. Гурарин къилел акъатнамаз, аялар авай кІвалай Ханум экъечІна.

- Вун чемоданни гваз гъиниз я? – куш-кушдал хабар къуна ада.

- Бах, за вав хтайла вугай, муьжуьд манат ахце ман. Зун Алагирдиз хъфизва, - Абидан туьтуьна шел акІанвай. Адавай мад гаф лугъуз хъхъанач.

- Ву..у.., я чан хва, ви каникулар куьтягъ жедалди вацралай гзаф амаз, вун вучиз хъфизва? Адан гъа вун ягъай гъил галатуй. Бес, бубадикай хъел атана лугъуз, кІвалай экъечІна фидани?- Ханум гъакІ лугъуз-лугъуз мад аялар авай кІвализ гъахъна, анай Абида Алагирдай хтайла вичив вахкай муьжуьд манат гваз хтана.

- Чаз ван хъайибуру вуч лугъуда? - лагъана Ханума пул Абидав вугана ва вичин къилихъ галай багъламадин пипІел вилерал акъалтнавай накъвар миьхъна.

Абид, бахдиз сагърай лагъана, автобусар акъвазарзавай кимел фена. Хуьр экуьнин ярарихъ галаз уях жезвай. Жемятди кагъулвилелди чпин малар хуьруьн къилихъ нехирдиз акъудзавай. Гъа и декъикъада Абидан рикІел, вичи вилер ахвара амаз кал нехирдиз акъудна, хтана ксун хъийидай, аял вахтар хтана. Ам, винидихъай заландиз атай автобусди уяхарна. Абид гъил хкажна. Рекъел акъвазнавайди са кас яз акуна, автобус гвайда кІанзни-такІанз автобус акъвазарна. Абид автобусдиз акъахна. Пакаман фад вахт тиртІани, автобуса ацукъдай чка амачир. Са шумуд кас кІвачелни акъвазнавай. Абид гвай чемодан кІвачерин арада туна, гъили са мягкем чка къуна, акъвазна. Адаз, гъеле вичин рехъ гъиниз ятІа чизвачир. Къаст я рикІиз, я чандиз къадай чка авачир кІвалай, хуьрай катун тир...

Алагирдиз хтайла, общежитие ремонтдиз агалнавай. Абид киридиз хсуси кІвал къуниз мажбур хъана. Са шумуд юкъуз кІвалахдай чкадихъ къекъвена. Жагъанач. Гвай пулни куьтягъ жезва. Са пакамахъ фу тІуьна, чайни хъвайидалай къулухъ Абид кІвачел кедаяр алуқІна, шагъердин къилихъ галай тамухъди рекъе гъатна. Гуьнедин чин, къацу хъана, темесханрив ацІанвай. «Муьгъубатаз акунайтІа, са ведредавайбур кІватІдайди тир. Ахпа неъ жуваз

кIамай кьван, кьелен яд яна хъчадин афарар», - фикирна, Абида сивиз атай цIаран яд туькьуьна, вичин рехъ давамар хъувуна. Гуьнеда мертерин, инидин, жикIийрин ва маса тарарни гьалтзавай. Адаз вич хайи хуьруьн кьилихъ галай, гьамишанда физ вердиш хьанвай тамуз аватай хьиз хьана. Ам са валан сериндик, кьацу векъ алай чкадал сифте ацукьна, ахпа кьве гьилни кьамук кутуна экIя хьана. Патав гвай яру инидин таран хилерин арадай са цифни алачиз алахънавай вили цав аквазвай. Адан хиялар агъзур пата кьекъвезвай. Виридлай зурба фикир адаз тIеквен авай хьиз жибиндай, гьикьван кьенят ийиз алахъзавайтIани, куьтягъ жезвай пулунинди тир. Умуд квай чка авач. «Каникулриз стипендия гузвайди туш. Им я пер ядай вахт туш, я ичер, чуьх-верар кIватIдай. Вацран эхирдай кIвалин кирини 3 манат гана кIанзавайди я. ТIалабиз кьекъвез жедач, чуьнуьхиз фейитIа, душтагъдиз аватда, вири уьмур пуч жеда. Бес за вуч авурай, я Аллагъ!? Аллагъ! Святой Георгий! ПИир!» - фикиррикай кватна, Абид садлагъана кIвачел акьалтна.

И сеферда, Аллагъди хвена, Святой Георгидин пIирен садакьа са дуьшуьшни кьилел татана кьачуз хьана. Берекатни квай. Гила адавай, гатун рухсатар куьтягъ жедалди, кьенят авуна яшамиш жедайвал тир...

Абид кIвалай катна кье цIуд лагъай югъ тир. Гьар няниз экв хкадарна месик экечIайла, ам ахварал фидалди гзаф вахтунда фикирри незвай. Югъ - кьандивай адан рикIик кьалабулук акатзавай. Я секиндиз ахвар кьвезвач, я юкьуз кьарай. Адаз вич дуьньядикай пай атIанвай, садазни герек авачир са кас хьиз авай. «Дахдиз вичин хзан, Дербентдавай мамадиз вичин хзан хьанва, зун лагъайтIа, абурун арада садазни герек авачир цаз хьанва. Мамадиз гила гада хьайидалай кьулукъ, зун авай падни аквазмач. Са зур йисалай за техникум куьтягда. Ахпа зун армиядиз тухудайди я. За кьачур диплом, зи документар гьина ва нив тада? Зун нин кIвалай экъечIна армиядиз фида ва гьиниз армиядилай гуьгьуьниз хкведа? Зун дидени буба аваз вучиз етим хьанва?...» - Абидан шел туьтуьниз атана акъвазнавай. Адан акьалнавай вилерикай хкатзавай накъвар, чинилай агъуз кьилик квай хьуьцуьгандал авахъзавай. РикI кьван хьиз дакIуна, мус ахварал фенатIани адан кьил акъатнач. Гьа йифиз акур ахвари ам фикирдик кутуна.

«Я чан хва, вун заз сагърай кьванни талагъна вучиз хъфена? Заз вун гьа зи балайрихъ галаз сад хьиз кIанзавайди я. Чун гадарна вун гьиниз катна? Гьикьван гатайтIани, диде-бубайриз веледар такIан жедайди туш. Хьша кI-вализ!» - лугъуз вичин патав Алагирдиз Тават эме атана акуна.

Абида чин-гьил чуьхвейдалай кьулукъ, хуьрай хьша лугъуз тел атай кьайидада, вичин парталар кIватIиз башламишна. Ам, кIвалин иесидиз яшамиш хьайи йикъарин кири гана, хуьруьз рекье гьатна.

КIвализ агакьайла, Абидавай вун икьван чIавал гьина авай лагъана, хабар кьадай са касни хьанач. Анжах, гьвечIи вахазни кьве стхадиз гзаф шад хьанвай. Абур: «Абид дах хтана!» - лугъуз, атана гьарма сад са патахъай адак ккIана. Абид рекьин чемодан вичин «кьайи» кIвале эцигна, Тават эмедал са кьил чIугваз фена...

КЪУЛЛУГЪ

...Келунин вахтар акваз-такваз куътягъ хъана. Диплом къачуна, Абид шад хабар гваз хуъруъз хтана. Са вацралай ам Саратовский областдиз кІвалах ийиз фена кІанзавай. КІвализ агакънамаз дахди МутІалиб буба начагъдиз месел алайдакай Абидаз хабар гана:

- Къве гъафте къван я МутІалиб буба эхиримжи нефесдик кваз. Са затІни незмач, я рахазмач, вилер акъална къатхъана месел ала. Ша, чан хва, чун адан патав фена хквен, - лагъана, Рагъман кІвачел къарагъна.

МутІалиб бубадин кІвале гзаф инсанар кІватІ хъанвай. Адан килихъ уьмуърдин юлдаш Сефият, НитІиф ими, Мамед ими, Рашид ими, Тават эме ва мад мукъва инсанар галай.

- Ша, инал мукъув ша! Ада тІвар къаз са шумуд сефер вун хабарар къурди я, - Сефията Абидаз МутІалиб бубадин патав, мукъув атана ацукъун теклифна. - Я, МутІаб, инал Абид хтанва, Абид!- кІевиз гъарайна рахана ам. КІвалевайбур вири кис хъана. Дугъриданни, Абид хтунал вил алай хъиз, МутІалиб бубади заландиз вилер ахъайна, явашдиз къил Абид галай патлахъ са жизви элкъуърна, гъилин тупІар юзурна.

- Инихъ ша, чан хва, гъил яхъ. Адан вил вал аламайди тир, - Сефията МутІалибан гъил къуна хкажна Абидан гъиле туна. Абида адан гъил къве гъилини къуна. КІвале гзаф чими тиртІани, МутІалиб бубадин гъил къанвай. Адан вилер яргъалди лупІ тийиз Абидаз тамашиз амукъна, ахпа явашдиз акъал хъана, гъилин тупІарни Абидан гъил чуькъвез кІанзавай къайдада къудгуна.

- Ам куътягъ хъайи хътинди я, чан хва, инихъ экъечІ. Якъинни адан вил вахъ галамай къван! - Мамед имиди Абид къуьнуьхъай къуна ракІарихъди акъудна. КІвале гъасятда дишегълийрин шел-хвалдин ван гъатна...

Варз къван вахтунда Абид хуъре акъвазнач. Ам Саратовдиз ракъе гъатна. Саратовда адаз Новоузенск шегъерда авай мехлесхозда инженер-механиквал кІвалах теклифна.

Жегъил пешекардин гъилик вишдалай виниз машинарни тракторар квай. КІвалахзавайбурукай са къадарбур адан бубадин яшдавай ва гъадалайни яш хъанвайбур тир. Фейи са гъафтедилай Абидаз кІвалахалай са гъвечІи чилни галай кІвал гана.

Новоузенск са акъван чІехи тушир, жегъил шегъер тир. Абидаз виридалай гзаф шегъердин къерехда вич яшамиш жезвай пата авай, элкъвена къакъан цІвелин тарари къунвай, зурба вир бегенмиш тир. Ам, гъар пакамаз фад къарагъиз гъа вирел физвай. КІвалахдилай хтайла ва гъакІ, кІвалахик квачир йикъа-ра, Абида кІвалерин вилик квай чил, пер яна, салан мейваяр цана, туькІуърнавай. Шегъерда спортдин клуб авай чка жагъурна, югъ арадай ахъагъиз, кІвалахдилай къулухъ гъана классикадин къуршахар къадай секциядиз гъахънавай. Шегъердин библиотекадиз физ-хквез, гъафтеда са ктаб кІелиз вахкузвай. РикІ дарих жедайвал авачир. Гъар няниз, лап ахварал фидалди, машинкадин килихъ ацукъна, гъвечІи-гъвечІи гъикаяяр кхъиз, азад вахт акъудзавай.

Гатун чими йикъар алукъна. Мехлесхоздин вири техника шоферарни галаз, бегъер кІватІун патал, куьмекдиз колхоздиз командировкадиз фена. Са гъафте

къван Абид кІвалахал къвез, вичин кабинетда ацукъна хъуьчІуьк квай ктаб кІелиз хъфиз хъана. Са юкъуз адаз директорди вичин патав эверна. Директор, Иван Васильевич, пудкъадлай виниз яш хъанвай, гъар са лугъудай гаф фагъумиз-фагъумиз лугъудай къайдада, секиндиз рахадай кас тир.

- Гатун вахтунда колхоздиз командировкадиз фейитІа, ваз гъикІ аквазва? – хабар къуна ада.

- За колхозда вучда?- алапат хъана Абид.

- Комбайнидал техил кІватІа. Инани ви мажиб 70 % амуькда, гъанани вуна къазанмишайди вид я.

- Заз комбайнидал кІвалахдай ихтияр авач эхир.

- Гъа кардикай за фикир авунва. Шегъерда комбайнерар гъазурдай пуд вацран курсар ава. Дуьз лагъайтІа, абуру са гъафтедилай кІелунар куьтягъзава. За автошколадин директордиз зенг ийида, фена жувни сиягъдик кутаз тур. Вун инженер-механик я. Ваз техникадикай хабар авачиз туш. Имтигъанриз гъазур жез са гъафте ваз бес я. Ктабарни комбайнидин механизмайрин плакатар къачуна гъазурвал аку. КІвалахалайни за вун ахъайда...

Са гъафтедилай Абид имтигъан виридлай хъсан хгана, комбайнервилин документ къачуна, колхоздин идарадиз акъатна. Отдел кадрада вири талукъ чарар ацІурайдалай къулухъ, колхоздин мастерди Абидаз комбайн алай чка къалурна. Къакъан дагъдин пад хътин, чархарни квачиз, я мотор алачир, къуд къванцел хкажна эцигнавай комбайн акурла, Абидак кичІ акатна:

- Им вуч ракъарин гъамбар я? Ибурал гъикІ кІвалахзавайди я?

- Ваз кичІе жемир, вири дуьз жеда. Вуна кІелнавайди ктаб я. Вуна гъар са алат ви гъилералди комбайнидал эцигайла, ви чирвилер артухни жеда, рекъе, чуьлда са чка хайитІа, вавай къилди, масадан куьмек галачиз дуьзни хъийиз жеда. Комбайн кІватІиз ваз за са куьмекчини гуда. Гъикъван фад вуна комбайн кІватІайтІа, гъакъван фад вун чуьлдиз экъечІа. Комбайнидал эцигна кІанзавай шейэр вири, къвез завай складдай къачу, - лагъана, мастер хъфена.

Гарданда галстук аваз кІвалахал къвез, михъи кабинетда ацукъна хъфизвай Абид, гила слесардиз элкъвенвай. Гена, хъсан хъана, мастерди гайи куьмекчи комбайнидикай хабар авайди яз хъана. Адан куьмекдалди Абида комбайн къве гъафтеда, вири алатар эцигна, кІватІна, худ яна, кІвалах гъикІ ийизватІа ахтармишна, чуьлдиз акъудна. Сифте ам люцерна векъ ядай чуьлдиз ракъурна, ахпа са вацралай, комбайнидин кІвалах хъсан чир хъайила, техил кІватІавай чуьлдиз.

Зурба, и къил, а къил авачир къван, баябан чуьллера техил битмиш хъана акъвазнавай. Бегъер вахтунда кІватІун патал гъукуматдин къилевайбуру вири къуватар ишлемишзавай. Комбайнийри къве-къве нубатрал кІвалахзавай. Жерге - жерге хъана, гагъ са патаз, гагъ муькуь патаз физ, гвен гуьзвай комбайнаярни абурун къвалараллаз михъай техил хутахиз хквезвай машина, даяведиз гъужумдиз физвай танкар хъиз аквазвай. Гатун чими юкъуз техил кІватІайла хкаж жезвай руквади алай парталарни жендек михъиз ктадзавай. Чинал лацуз аквазмайди са вилерин нинейрни сивевай сарар тир. Комбайнидин жатва муькъвал-муькъвал хазвачиртІа, йикъа кІватІавай бегъердин къадар артухни алаз

тамамар жадай. Жатвадин къадакьрай мукьвал-мукьвал акъатзавай лезвияр эхцигиз гзаф вахт жезвай.

Нисиниз зегьметчийриз чуьлдиз гъана тIуьн гузвай. Абидаз чуьлда незвай тIуьн гзаф бегениш хъанвай. Гъа са сятинин къене зегьметчийр фуни тIуьна, са шумуд декьикъада ял ягъизни акакъзавай: са вил ахварзавай, чарарал къугъвазвай, садбуру къисаяр ахъайзавай. Къисаяр ахъайзавай пуд кас: Виктор, Юра ва Николай фадлай санал кIвалахзавай дустар тир. Гъар нисиниз кIватI хъайила, абуру цIийи-цIийи къисаяр акъайиз, виридан гуьгъуьлар хкажзавай. Абуру пудани, сад хъиз чпин йикъан нормаяр артухни алаз ацIурзавай. Хъсан кIвалах ийиз акурди, пудавни колхоздин чIехибуру цIийи комбайниярни ву-ганвай. Пудани санал ички хъун гадарна къуд йис хъанвай. Хъун гадарунихъ себеб авайди виридаз чизвай.

Са сеферда Виктор чпин арада хъайи агъвалат лап зурба эхтилатчиди хъиз, чIагуриз-чIагуриз ахъайна.

ШАГЪИД

- Къарагъ, къарагъ, Виктор, бес я ксайди. Рагъ дакIардал хкаж хъанва, - лагъана папа, накъ дустарихъ галаз хъвана хтана ксанвай Викторан винелай яргъан алудна.

Виктор, са вил ачухна, къатхъай чкадилаь папаз килигна. Папа давамар-зава:

- Гъар киш, гъяд йикъар зи итимдиз суварар я...

- Абур ичкидин гъунараь я, - Виктор месин къилиз къарагъна, гуп-гуп ийиз къудгунзавай кичегъдал гъил эцигна, амма патав гвай папаз чир тахъурай лагъана, тадиз кичегъдилаь гъил алудна. Светадиз адан гъал икI аквазвайди сад лагъай сефер тушир.

- Вун гъиниз физ гъазур хъанвайди я? - къилелай кIвачелди дамахарнавай папан шумал буйдилаь вил аладарна, Виктор эхтилат маса патахъ хана.

- Гъамиша вун физ жеч эхир?! Къе зун фида. Гъяд югъни я, вацран эхирарни я, туьквенра хъсан шейърни хъун мумкин я. Жуван чин-гъил чуьхвена, фу неъ, аялдизни це. - Светади дакIар ачухна. КIвализ пакаман михъи шагъвар гъахъна.

Виктор, мад са келимани рахун тавуна, чин чуьхуьз фена. Чин дасмалдив михъиз-михъиз хтай ам ракIарин сивел акъваз хъана. Ада кIвале гъатнавай михъи гъавадив хур ацIурна, нефес къачуна. КIвалин чилиз, къавуз, вич къарагъай кроватдал, стулдал къатуна туна эцигнавай вичин парталрал вил вегъена. «Пагъ, дишегълидин гъил суьгъуьрчидин гъилевай тIвал хътин затI я къван! Галукъай чка гуьрчегарна акъвазарда», - фикирна ада.

- Аялдиз килиг. Спичкаяр гъиле гъатдайвал ийимир. Масанихъ алатмир, къе са югъ къванни кIвалин кIвалахрал машгъул хъухъ, - Света чIехи чанта гъиле къуна рикIик къалабулух кваз, гъуьлуьз килигиз акъваз хъана.

- Я кIвал чIур тахъайди, вун йисан командировкадиз физвани? Вун фена алатдачни? Зун аял туш эхир, - гъарай акъатна Викторай.

- Са гъяд къванни кIвале твах, - ракIарал катна, мад элкъвена: - Гъелелиг, кIаниди! - мили хъверна, Света кIвалаяь экъечIна.

«Агъ зегъримар!» - кыли тади гузвай Виктор холодильникдал фена. Ана кылин тІалдиз куьмекдай «дарман» авачир. «Вуч ийин, вуч тийин?» - ам хиялри тухвана. Муькуь кІвалей нинидив кьугъваз-рахазвай пуд йиса авай Машадин ван кьезва. Ам рушан патав фена.

- Буба, заз куьчедиз физ кІанзава. Чун фидани? – Маша кьве пацни чиле акІурна кьарагъна, Викторан кьаншардиз атана.

- Бубадин цуьк, фида чун, фида. Амма сифте чна фу неда, - лагъана гьалт хъана, ада аял кьужахда кьуна.

Са арадилаь абур гьаятдиз экъечна. Агъ, гатфар! Тебиатди кьацу либас алукІава. Куьчейра кьекъезвай инсанрик са гьихътин ятІани шад, гьевеслу руьгъ ква. Амма Виктораз и гьерекатар масакІа аквазвай: вири кылер туь-кІуьр хьийидай «дармандихъ» кьекъезвайбур хьиз авай.

- Буба, чун ял ядай багъдиз фидани? - бицІека ам хиялрикай кудна.

- Эхъ, чан руш, кье зун ви ихтиярда ава. Ваз гьиниз кІан хьайитІа, гьаниз фида, - Викторан эхиримжи гафар лап явашдиз акъатна. Адан вил кьаншардиз кьезвай Николаяни Юрада акъуна. Виктораз дустарикай кьил баштан ийиз кІан хъана. «За хъвадач лагъана гаф гайила, кьаридин гуьгьуьлар икьван хкаж хьанвайди я. Бес кье мад зун хъвана, сивикай ни кьез хтана акурла, ада заз вуч лугъуда? Бес за тІазвай кылиз вучин? Са виш грамм кьванни хъанайтІа, адаз дарман жадай, мад за хъванни ийидачир. Ваъ, алатда а тІал. Хъвадач», - руш кьужахда кьуна, кьулухъ элкъвена, Виктор кьетІивилелди камар кьачуна. Амма дустари гайи эверди ам акъвазарна.

- Виктор! Я стха, вун гьинай гьинихъ я? Вун чал гьа гьерек вахтунда гьалтна, - Викторан кьаншардиз, гьилни яргъи авуна, Юра акъатна.

- ГьикІ хъана, вилик четин месэла акъвазнавай хьиз, куьн вуч фад акъатнава? - Виктор танишрин гьилер кьуна.

- Яраб фад я жал? – Юради Николаяз вил акъална. – Алад, бицІек кьаридив вахкана, хъша. Ви гьални четинзавайди чаз аквазва. - Столовойдиз хъсан пиво хканва. Тади ая, - Юрадиз кьарай кьезвач.

- Чав балугъни гва, и шейни, - Николая пенжекдин кьене- патан жибинда тунвай птулкадин кІуф кьалурна.

- «Шагъид?» - Викторан чиниз экв хъчена.

- Кьил шуькІуь «шагъид...»

Виктор хияллу хъана. «Вуч хъсан кар хъаначни, зун аял гваз экъечІна! ТахъайтІа мад ибурухъ агалтна, югъ са хийирни я кІвализ, я жуваз тахъана, квахъдайди тир».

- Завай кьез жезвач, кьарини кІвале авач. Аял кьилди кІвале таз жеч хьи, куьн алад, - Виктор хъфиз алахъна.

Николая ам кІевяй акъудна: ада аялни гваз фин меслят кьалурна. Вич атунал икьван кІевивалзавай Юрадинни Николаяне кефи Викторавай хаз хъанач.

Столовойда халкъ гзаф авай. Ацукъдай чкаяр вири кьунва. Дустари кьа-лабулукъ кьачунач.

- Алад, Виктор куьн дакІардин патав, зун нубатда акъвазда, - рахана Юра.

Викторни Николай аялни галаз столовойдин агъа кылиз фена. Николая аял патав гвай дакIардал хкажна.

- Аватмир, халудин цуьк, ваз исятда Юра халуди печениярни гъида, - ра- хана ам бицIекахъ галаз.

Юради вич геждалди гуьзлемишиз тунач. Ам гъар са гъиле пуд-пуд кружка аваз хтана. Дустари Маша ацукънавай дакIардал кружкайризни чка авуна. Юради жибиндай акъудна, эрекъ авай птулкадин кыл эяна, кружкайрал аламай гелер ацIур хъувуна. Ахпа муькуь жибиндай акъудна Машадив пече- нийрин квати вугана. Дустари къанихвилелди кружкайрин юкъваривай яна. Са столдихъ галайбур къарагъайла, дустар гъанал фена.

- Маша, чан бубадин цуьк, инал ацукъ, аватмир, хъфидайла за вун вахчуда, - Виктор руш секинарна дакIардал туна.

- Агъ, я къадаш, беябур хъана. Жибинда балугъ авайди рикIелай алатзавай гъа! - Никалая газетдикай хкудна кве тIуб кван авай кьурай балугъ столдал эцигна. Дустарин гуьгъуьлар къез-къез ирид цавариз хкаж хъана: арадал важиблу месэляр аватзава, гъардаз вичин фикирар ачухриз кIанзава, абур гуьжетра гъатзава.

Николая юлдашар и гуьжетрай акъудун кьетIна:

- Гила дустар, чун зи кIвализ хъфида. Сервантда са кыл шуькIуь «шагъид- ни» ава, къаридив са хъсан хуьрекни ийиз тада.

Пудни разивилелди къарагъна, гуьгъуьлар шад яз, Николая кIвализ хъ- фена.

Адан папани мугъманар чин ачухна, гуььрметдалди къабулна, вичин итимдин нуфуз хкажна.

Пуьна, хъвана, дустарин кефияр мадни къумбар хъана, тIамадиз акъатна. Са арадилаь абур гъарма сад санихъ хъфена...

Викторан кIвачерик квай чил юзазвай: ам камар сад-садан гуьгъуьналлаз къачуз алахъзава. Вичин гъаятдиз агакъайла, адан вилик къуншидин руш акъатна.

- Виктор халу, бес вахъ галай Маша гъинава? – хабар кьуна ада.

- КIвале, - Виктор артух фикир тагана элячIна. Ахпа садлагъана элкьуьн хъувуна:

- Вуч?! Маша? Гъинва Маша? - ам са шумуд декъикъада къах хъана, ахпа гар галукъай къавахдин кIукI хъиз, гагъ и патахъ, гагъ а патахъ алгъиз, цаварай камар къачуз, рекъел экъечIна, столовойдал фидай улакъ жагъуриз эгечIна. «Аял столовойдай экъечIна, масанихъ алатна, са кар хъайитIа, зун гъи чин алаз кIвализ хкведа?» - Викторан рикIиз азият гузва. Машин гъатзавач, ада чукурна: теспачавилелди гъерекат авурла алукъна, патавай физвай жегъилди къарагъиз куьмекна. Мад зверна. Къаншардиз къезвай инсанар кьерех жез, гъелек-фелек хъана, катзавай Викторан гуьгъуьниз тамашзава.

Столовойдин патав инсанар кIватI хъанвай. Викторан рикIик генани къалабулух акатна. Адаз кIватI хъанвайбурун сиверай ихътин келимаяр ван жезва:

- Язух аял, уьмуьрлух набуд хъана.

- Бес кас галачиз аял ахъагъун дуьз яни?

- Шофердин кІвални чІур хъана.
- Вуч хъана, куьн вучиз кІватІ хъанвайбур я? – жузуна Виктор.
- Са аял машинди яна, больницадиз тухвана, - жаваб гана яшлу дишегъ-лиди.

«Зи Маша ятІа?! – гъарай акъатна Викторан рикІяй. – Белки туш жеди, белки ам столовойда ама жеди!»

Амма столовойдин рак агалнавай.

Виктор кур пашман яз куьчедал хтана, больницадиз фин патал улакьдихъ къекъвезва. Гъа и арада адаз кацин шенпІидихъ галаз къугъвазвай вичин руш акуна. Виктор вичин вилерихъ ягъазвач: ада накъвар акъалтнавай вилер михъна, лекъре хъиз аялдал вегъена, ам къужахдиз хкажна.

- Буба...а-а! – шад хъана Машадизни.

- Зи рикІ, зи чан!- Виктор аялдин чин теменрив ацІурна, тІуьна кутягъзава.

- Буба...а...а...Бес, бес я!

- Чан бала! Ви буба...- рикІяй давамарна: «Ви буба кый, са бакъал пивадихъ бала гадарай буба!» - Чан зи цуьк, зи шагъид!..-Виктора аял чІугуна къужахда къунва. Пакамлай хъвайиди, гару тухвай хъиз, хкатна.- Мад туба хъуй, чан бала сивени хцадач хъи, хцадач! Вун зи шагъид хъуй, зи бицІек!... Анжах ви дидедиз ван тахъурай, чан бала. И кар чи арада амуькьрай, хъуйни, чан бала? Хъуйни, зи шагъид?!

Пакадин юкъуз гьалтай дустаривай утанмишвиляй садавай муькуьдан чиниз килигиз жезвачир. Пуд дустуни гъа йикъалай ички хъвадач лагъана хиве къур кар, къени кьилиз акъудзавай.

Шиират

Абдуселим ИСМАИЛОВ

АВТОРДИН ПАТАЙ

Вичиз шиирралди кхъенвай повесть лагъайтлани жедай и поэма зи къелемдикай са яхцлур йис идалай вилик хкатайди тир. Жегъил-замаз члехи пар клулал хкажна яратмишай и члехи эсерда менфят къачунвай вакъиаяр зи хайи хуъруьн, адан жемятдин, жуван багърийрин къисмет-къадардиз акъатайбур тирвиляй, абуру зак лап гилалдини секинсузвал кутазва. Гъавиляй за эсер мукъвал-мукъвал клел хъийизвай. Гъеле 1991-йисуз Дагкнигоиздатда акъатай «Чилин бахт» ктабда и поэма гъатнавайтлани, лазим акур дегишвилер за адак кухтан хъийизвай. Эсердин туьклуьр хъуниз ва мана-метлеб ачухаруниз идакай анжах хийир хъана, авур кардилай жуван хейлин наразивилерни алудиз алакьна. Гъавиляй за «Вахтарин къуьл» поэма клелзавайбурун вилик ахкъудзава.

Вахтарин къуьл

Поэма

САД ЛАГЪАЙ ПАЙ

I.

Макъамдин ван ала хуърел
Устларрин лап гъуьрмет авай.
Гуз деминин лепе винел
Синийри фу, шуьрбет алай.
Свас хтанва клвалин вилик
Къил хураллаз, хъвер кваз сивик...
Тухузва ам къве енгеди.
Кикянава «Ялаледик»
Рушарини сесер ширин.
Сад тфенг яз хъанва клвачин,
Сада ичли ийиз гичин,
Шуьрбетдин дад къалурзава.
Хуьр шадвилив ацлурзава.

Пукавулдиз галатун, яш
Чизмач, гурлу межлис ийиз.
Далдамчиди язава каш,
Гъекъ акъатна яру чиниз.
Вири жемят хъанва ахмиш,
Шадвикай ийиз дадмиш.
Чархачиди, верч кланз, гъеле
Гъат тавуна затли гъиле,

Къал ийизма. Гузва шабаш,
Сусан назик гъил къаз яваш,
Къвез жемятди. Касни алач
Инал такІан межлис, шадвал,
Хийир-шийир, хуъруън садвал.

Яваш-яваш айвандилай
ЭвичІзава къуъзуъ къужа,
Вилер вегъиз майдандилай,
Чул тІарамна какур юкъва.
Ам деминин къвезва къулал.
Къуъл ийизва сифте са гъал,
Ахпа бирдан йигин хъана
Адан кІвачер, якъин хъана
Къуъл чидайди адаз хъсан,
Межлисдин ам тирди инсан.
БалкІан хътин такур залпанд,
Къугъвана ам майдандал и!
Мягътел я халкъ инсандал и.

Къекъифнава къуъзуъдан чин,
Пелелай гъекъ къвез вилериз.
Дуъз авуна далудин син,
МуътІуъгъ хъанва ам кІвачериз.
Пияннавай къенин йикъа,
Къугъвазва ам халкъдин юкъвал,
Пагъливан хъиз. Гур я капар.
Къуъзуъдаз гуз жезмач яшар.
Ада вичин къилел алай
Бармак, кІуртни вичел алай
Са жегъилдив рикІел атай
Вугана, къуъл давамарна.
Беден гена тІарамарна.

Ам Бекуър я хуъруън къене
Халкъдин патай гъурмет авай.
Я мал, я пул тахъай гъиле —
Акбул, намус, девлет авай.
Ам Бекуър я стха аваз -
Амукъ тавур, хцихъ галаз
Жегъилзамаз чара хъайи.
Дердер-гъамар пара хъайи.
Ам Бекуър я хтулдикай -

РикIиз чка, акьулдикай -
Хуьруьз кьеле, сабурдикай
Вичиз уьмуьр, кIвал авунвай,
Дерт, хажалат, тIал акунвай.

Ам Бекуьр я кIвалин кьене
Ачух суфра дуьзмишнавай,
Чехи мурад аваз рикIе,
Хуьре мехьер кьурмишнавай.
Ам Бекуьр я, дерт акурла,
Ажуз тахьай, перт акурла
Хзан, вичи шадвал хьувур,
Адан парни кьуьнел кьачур.
Ам Бекуьр я шиш дагь хьтин,
Гар, марф акур, рикI рагь хьтин
Яргьи уьмуьр чан сагьвилив
Кьенин йикъав агакьнавай,
Кье кьуьл ийиз алакьнавай.

2.

Бекуьр бармак кьуна гьиле
Кьилди тавдин кIвале ава.
Межлис гур я кьецел гьеле,
Хуьрел далдам-зуьрне ала.
Кьунши кIвале рушар сусал
АлтIушнава гьиз кIанз чIалал.
Бекуьрални хиялрин сел
Ахмиш жезва ифириз пел:
«Зун бахтлу я кье тежер кьван,
Мехьер кIвализ хьанва мугьман.
Чир хьжезмач дустни душман.
Ваз чухсагьул, азиз жемят!
РикIиз гьикьван хьанва регьят!

Эхь, уьмуьрдиз регьятвилин
Чин кIан хьайи чIавуз такур,
Магьрумвилин, кьенятвилин
Дуьньяди вич патал чIугур,
Заз такурди са и югь тир,
РикIин мурад ва буйругь тир.
Кье зи шукур худаизни!
Бахт багьишай баладиз зи.
Бахтавар зун - гьенел мехьер

Атай! Бул я шадвал, кьуьлер.
Амма накъан йикъахъ вилер
Физ, хтулдин гележегдиз
Килигзава заз керчек тир...»

Бекуьр тавдин кIвале кьекъвез,
Гъенел цIуд кьуьл алатза.
Шузарривай хкьаз тежез,
Сес кьежелди акъатзава:

- Пагъ, инсафсуз чIулав йикъар!
Чара хьуниз жедач икърар.
Хийирдизни, шийирдизни
Вунни ийир-тийирдиз гъиз.
Я герек я, я туш ерли,
Ява кицIер, тежер ферли,
Яз элуькъда. Вав ви дерди
Ийиз тадач, кияргъда вун,
Къаст аваз са: кьвез вун кIасун!

АкI кIасда хьи ягъийри, пагъ!
ИлитIда вал: уьмуьр хьанач!
Сад, бахтлуди, авуна шагъ,
Амай йикъар есир адан
Авуникай фикирда на,
Абуруз дустагъ туькIуьрда на...
Амма жедач, тежедайвал,
Дегиш ийиз дуьньядин гьал.
ЧIулав югъни, бахтлудини
Галамуькъда далудихъ ви...-
Бекуьрани гьахьлуз вичин
Гьар югъ рикIел хкида кье,
Веревирдер хьийида кье.

3.

Ширван патаз, Шеки патаз
Лезгиндин кIвач, кIвал акъатдай.
ХьуьтIуьз-гатуз зегъмет чIугваз,
Йисар, варцар кьвез алатдай.
Са мекв техил, шагъи патал
Чан хкуддай, фена патал.
Хзан - чIехи, къажгъан - гъвечIи,
Вилер мадни ийиз пичIи.

ХъуьтІуьз хзан жедай хуьре.
Тапусда - гъуьр, рикІни кьене
ЦІраз, сагъсуз жедай диде.
Мад гатфариз - Къуба патаз,
ХъуьтІуьн ражни партал акваз.

Къвед-пуд хзан жез са кьефле,
Арабайрин геле жедай.
Туьнт жуьт яцар аваз кІвенкІве,
Къариблукхриз рекье жедай.
Бекуьрани лап аял яз
Рехъ атІанай шехъиз-хъукъваз.
Буба кьилел хъанач пара,
Амачир мад маса чара.

Диде вичин назик рикІ гваз,
Жедай югъди хъуьрез-рахаз.
ЧІехи хцин куьмек галаз,
Ада кІвал-югъ агудзавай,
Четин уьмуьр акъудзавай.

Са гатфарин юкъуз хзан
Гъурбатриз физ гьатна рекье.
Тазвай ина хуьр-кІвал, ватан,
Аран вацІни хайи Куьре.
Гьеле уях тушир чІижер,
Кьил агъузна чуьлда цуьквер
Ксанмай. Хуьр тир баябан,
Яргъай вацІун шир-ширдин ван
Къвез тади кваз физ кьилелай.
Югъ ачух жез кІанз, гъуьлелай
Цав лацу тир. Са варцелай
Арабади ван авуна.
Секин хуьруьк чан кутуна.

Тарараллай гъвечІи пешер
Чиг ацукьна махпур хьтин
Акъвазнавай. Цава гъетер
Хкахъзавай экв таз чпин.
Залан яцар физвай са гьал,
Гагъ галукъиз шутІарин тІвал.
КІвенкІве аваз физвай Сабир -
ЧІехи стха. Ам кье шад тир.

- Виликай яхъ, чан хва, фена,
Рехъ чІур хъанва цал уьцІена,-
Диде, назик сес ифена,
ЛуькІуьнзава. Сабир тадиз
Вилик фена, рехъ вилив хуьз.

Сабир шад тир. Шадвилихъни
Инкар тежер себеб авай.
ЭкъечІнавай и рекъихъни
Икрагъ тежер метлеб авай.
Яр акунвай жегъилдиз накъ,
Къилин чІурал хъана суракъ.
Тавата гъич адаз арза
Авуначир. Шузар таза
Галукъарна гъилихъ векъи,
Гаф лагъанай вичин къетІи:
-Къакъудзава чун ви рекъи!
Амма рикІ вахъ галаз жада,
Руьгъни вавди рахаз жада!..

Бубадиз зун гуз кІанзавай
Кас зи геляй акъатдай туш.
Ам вилера яс-къан авай
Сад я. Руьгъ гъич агатдайд туш.
Адаз гъуьлуьз фидалди, жув
Вугуда за дили вацІув!
Зи яр, зи бахт вун я, Сабир!
Чун икІ санал хъун я, Сабир!
Умуд кутур, хуьх зун рикІел,
Масад тадач за ви рекъел,
Хуьз бубадин кІвалин куьрцел,
Вун Къубадай хкведалди!
Мехъеррин зул хъжедалди!

Зун и пата, вун а пата,
Юкъва вацІун дагъар тахъуй.
Нив агакъда зи мез пака?
Нив мураддин гафар рахуй?
- Зи азизди, вун рахух зав,
Лугъун тийиз я вахт, я чІав.
Къубайривай зун къаз жадач.
Умудар гваз вун таз жадач.
Хтанмазди жуван къулав,

Ви бубани гъана чІалав,
Чи ашкъидин чІехи ялав
Куда чна хуър-кІвал галаз,
Гурлу межлис, шадвал галаз...

Ингъе, хзан хъана мукъва
КІамуз, кълел тарар алай,
Анихъ кІамун къве пад къуна
Кул-кус, аскІан валар галай.
Садлагъана тфенгдин ван
Акъатна са яшлу таран
Далдадихъай. Инсандин сес
Пайда хъана,- хабар я терс!
Экв ахкунач мад дидедиз.
Ван къачуна дар дереди.
Ламу хъана пел чигедив,
Сабир таран тандив агат
Хъана яваш. Агъ, мусибат!

Акъваз хъана вацІарин ван,
Булахрани яд къурана,
Кумачир хъиз чилерик чан,
Лалвилив къуд пад ацІана.
Душман катна, гъатнач гъиле,
Вахни диде туна йикъе.
Шехъзавай хъиз михъиз чилер,
Пайда хъана язух сесер.
Хцин мейит рекъел алаз,
Къаргъишни себ мецел алаз,
Сел хъиз накъвар вилел алаз,
Хзан къулухъ элкъуьн хъана.
Гуж хуъруьзни якъин хъана.

«Я душман, вун гъихътин къисас
Вахчун патал геле авай?
Гъидайвал тир Сабираз свас
Зулуз, а кар гъиле авай.
Амач жегъил, амач стха,
Хзандин къл, дидедиз — хва...»
Ийир-тийир хъанвай вири,
Яс чІугуна даим хуъруь.
Фагъир Бекуър— жегъил инсан,
Уьмуьр михъиз хъана такІан,

Стхадин дерт акъван масан
РикIе аваз къекъвез хъана,
Кеспидал физ-хквез хъана.

ГъикI жадай къван дидедин гъал,
Йиф-югъ шехъун пеше хъанвай?
РикIе гъатна веледдин тIал,
Суариз физ рекъе хъанвай?
«Пагъливан хъиз вун хвенай за,
Алчах гъили вун къена, хва.
Гурбагур хъуй дуънья ихътин,
Хаинвилер галаз вичин...»
Дидеди, рикI куз-куз, чIалар
Лугъуз физвай йифер-йикъар,
Жив ацукъна, къилин чIарар
Лацу хъана. Вилер йигин
Циф акъалтна жезвай секин.

Чулав хабар Таватални
Агакъна – рикI хъиткъинда гъа!
-Ярдиз душман хкатайди
Гъуълвал ийиз кIвачинда гъа!
Рехъ гуз жадай кар яни им?!
Къачуз жадай тIвар яни им?! –
Акъатна руш КъилинчIурал,
РикI цIай къуна кузвас хура.
-Накъ гуърушдиз инал, ингъе,
Зи гъил авай ярдин гъиле.
Шехъзавач хъи вун, я дуъне?!
Къайгъусуз вун хъурай барбатI!
Къалурай заз и мусибат!

Цавал алай чIуп булутриз
АкунатIа чин душмандин?
Зи Сабиран рикI барутдив
Кайидан рикI куг алпандив!
Зун такIандаз фидай руш туш,
Рекъидалди жадай байкъуш.
Ацахърай цав, пад хъурай чил,
Лугъудалди такIандаз гъуъл.
Я Аллагъдиз, я гъуцариз,
Ван атанач зи гафарин!
Къадир авач квез чанарин –

Вучда, кърбанд ийидани?
Жувазни къаст хыйидани?

Зун и пата, хуър а пата,
Дагъарди чун къакъудзава.
Чилихъжуван бахтсуз руша
Вич хуъруькай хкудзава.
Акваз кІамач буба, диде,
Мукъва-къили, мирес-амле.
Квез бахтсуздиз аквадалди,
Инсафсузрив рахадалди,
За дагъардиз хкадарда.
Жуван иви акадарда
Гъамга церик, агакъардай
Гъуьлериз къван. Тахкурай квез
Зи шикил, зи таххурай сес! -

Аман чилер, аман цавар,
Сабур це тІун рушаз язух.
Килиг физва адан камар
Дагъардихъди, хкваш къулухъ!
Куьнни адаз акси жемир.
Лагъ рушаз: «Вун аси жемир!»
Къайгъусузвал акуна куь,
Ада вичиз авуна хъи
Къаст, къастариз чешне жедай,
Чан дагъардин кІане жедай.
ТІвар гъамиша вине жедай,
Вафалувал хвейивилияй,
ИкІ дуьнедай фейивилияй...

4.

Куьн чІалахъ хъухъ, заз чи хуьре
Ихътин мехъер акурди туш.
Къавалрини, тийиз гъилле,
Ихътин зегъмет чІугурди туш.
«Къарагъ, гуьзел, жегъилри ваз-
Мубаракар ийин гъил къаз.
Гуьзет ая жуван Мурад,
Ша, рушар, чун хъфин са-сад...»
Къунши кІвал гъич жезвач секин.
Бекуьр есир хъанва рикІин.
«Себеб вуч тир Сабир къинин?»—

Суал гумир. Ам зи сир туш,
Поэмадиз им эхир туш.

Пара гьалтна зал уьмуьрда
Гуьрчег тIварар алай рушар,
Тадиз твадай вун есирда,
Ярни жадай — вид я гьунар.
Амма, тIвар хьиз, вични гуьзел
Тир инсанар гьалтнани квел?
Зал Дербентдин рекье садра
РикIе гьахьдай инсан гьалтна.
Михьиз кIалуб, чIулав вилер
Тебиат тир... йифен гьетер...
Вучдай, мукьвал хьанай шегьер.
Зерифа тир вичин тIварни, —
Сирлу яз чун фенай гьарнихь.

Зани жуван и цIарара
А тIварцIиз кье чка гузва.
Зерифадин ван цавара
Кьекьвена рикI-жигер кузвай.
Стха кьейи вахан вилел
Ахмиш хьанвай накьварин сел.
Мецел ахмиш хьанвай чIалар,
Инсан ширдай авай гьунар:
«Цайлапанди яна таран
Хел галудна цуьквер алай.
Стха ягьай залум душман,
Мад вуч ава вилер алай?
Ви гел квахьуй чилерилай».

«Кье дагьлари цIай кьунава,
Вуч авурай бес кьушари?
Арха авачиз зун тунавай,
Терг авурай вун гьуцари»...
Агакьнамаз манийрин ван,
Гена пехьи хьана душман.
КицI хьиз, гьатна цIийи геле,
Мад йикь-шуван гьиз кIанз чилел.
Жанавур хьиз, сас акьунвай,
Яйлах вичиз хас акунвай,
Алчах, гьеле яс такьунвай,
Гьатна рушан суракь ийиз,
Сарар жакьваз, жакь-жакь ийиз.

«Къурбанд хъуй зи чан аллагъдиз,
Вун кьейи югъ къалурайтIа.
Дуьнья жеч ваз гъич мублагъди,
Зи жегъилвал къурурайди.
Герек туш заз мад ви иви,
Квахъ душман, вун такуй вилиз
Зи стхадин. Заз ам къванни
Тур зи дерт-гъам акваз кIани».
И манийрай вичин къисас
Аквазвай жал фагъир вахаз?
Азад гар хъиз дуьзен суваз
Халкъдин сивиз фена абур,
Къаргъишар хъиз элди авур.

Экуьн къияй лап адетдин,
Гатун сифте къилерай хъиз.
Хас тир рангар лап женнетдиз
Булвилелди чилерай физ.
Дагълариз ранг яна яру,
Йиф катзавай. Серин гару
ВацIалай къвез чукурзавай,
Чиг алай хел юзурзавай.
Рушарин са чIехи десте
Шаддиз вацIуз гъатна рекъе.
Манидалди дагъни дере
ЭгечIна чеб чпив рахаз,
Авазди хаз мад са аваз.

ВацIу вичин чамардалди
Артухзавай гена сесер.
Жегъилвилини гъунардалди
Гурлу ийиз экуьн сегьер...
Гъар садаз вич бахтлуз акваз,
Рушар ава хъуьрез-рахаз...
Амма, килиг! Им вуч шикил
Хъурай вацIа акъурди вил?
Гъамгада цин чIулав кифер
Ава къугъваз тилер-тилер.
Къванерикай лацу гъилер
Чан кумачиз хкатнава!
Рушарик кичI акатнава.

Агъ, мусибат! Агъ, кыямат!
Ибур вучтин шикилар я?
Икьван гурлу тир тебиат
Гыи небгетди сефиларна?
КъецІил рушан мейит акваз,
Рушар лал я руьгьер рахаз:
-Зерифа, вун яни, я вах?
-Низ акуна? Вуч хъана вахъ?
-Инадна гыи душманди ваз?
-Я Аллагъ! И хзандивай
Вуч кІан я ваз? Инсанривай
Эхиз тежер крар жезва!
Гужарихъ мад гужар жезва!

ВацІу вичин аваздалди
Артухзавай гена сесер.
Къацу чІурал, кагъаздал хъиз,
Малум жезвай тек-тек гелер.
Ихтилатриз тежер эхир
Рушар хъана вацІун есир.
Сад гъарагъиз хъана кІвачин,
Сада вилер кІевна вичин.
ВацІун къене чІулав кифер
Цив къугъвазвай тилер-тилер.
Къайи цикай лацу гыилер
КъатІуз жезвай. РикІер жегъил
КичІ акатна хъана сефил.

Зерифади къе ракъиниз
Салам ганай вацІун рекъе.
Азадвал гуз гъар сириниз,
Ачух тийиз тунвай рикІе.
Агакънамаз вацІун сивиз,
Дар хъанай хур адан рикІиз.
Къанлу гыилер иви алай
Мукъва хъанай адав яргъай.
Сада къуьняй гадарна квар,
Сада къуна къилин чІарар,
Хамуз хвенвай беден, хурар
Лекейра сих туна чиркин.
Рушаз душман хъана якъин.

Хуьруьн жемат вацІун рекъиз
Фена яракъ гыилераваз -

КІанзавайбур душман рекъиз.
Гъинва бес ам? Чилерамач,
Цаварани душмандин гел.
Секин хъхъун мумкин туш эл.
Къисас вахчун къуна хиве,
Мирес-варис гъатна геле.
Чилиз-цавуз фена душман,
Вири рекъер хъана тапан.
Бахтсуз уьмуьр гайи хзан.
Гъатна цІийи есирвиле -
Куьтягъ хъанач шийир кІвале.

ВацІун рекъе манийрин ван
Раханач мад. Ятарни кваз
Физвай, гуя алачиз чан.
Дегиш хъана цаварни кваз.
Зерифадин хур хъиз михъи,
Цав булутри къуна пехъи.
Михъзавай хъиз чІулав гелер,
Дагъди рекъе туна селлер.
Чир техжервал я хуьр, я кІвал,
Аруш хъана чІуп-чІулав шал,
ТІебиатдик акатна къал.
Къвез писвилер фейи рекъел
Хажалатрин, дердерин сел.

Зерифадиз лагъанач «свас»,
Чиниз дуьгуьр вегъиз хъанач,
Хъанач велед метІел алаз,
Адаз туьмер ийиз хъанач.
Ван авунач тІварцІи гуьзел
КІани касдин кІвале, гъенел.
Къисмет хъанач теменар гун,
Лацу чиниз, къуьнелай къун.
Амма уьмуьр фида вилик,
Дерт-гъам къамал хъана са вик.
Дидеди руьгъ кухтаз рикІик,
Бекуьр кІвалин кьиле гъатна,
Залан парар къуьне гъатна.

(КъатІ ама)

Џийи тIвар

Мирзе
ДАГБУСТАНЛИ

РЕКЪИДАЧ

Хушбахт уьмуьрдиз гайитIа на кIур,
Хайи дидедив гатаз тада хур.
Намус, инсанвал фимир рикIелай,
Къадам вахчу на чIуру рекъелай.

Уьмуьр дуьньядал – ам я чаз савкъат,
Къабулмир, инсан, вагъшидин къамат
Уьмуьрдин рекъе герек туш нукъсан,
Эгер ятIа вун намуслу инсан.

Халкъдиз, Ватандиз ая на гъуьрмет,
Рекъидач ви тIвар, квахъдач ви къимет.
Мирзедиз чида дуьньядин гьалар,
Уьмуьрдин залан, рикIерин гьамар.

КАНА ЗУН

Вучиз а зи муьгъуьббат вахъ агъуна?
Лагъ, вучиз вун икъван гуьрчег акуна?
Зи рикI секин жезмач а вун такуна,
Ви инсафсуз муьгъуьббатди кана зун.

Белки, вилер ятIа а ви цавун тав,
Марвардин цуьк аквач гуьрчег ви патав.
На зи чанда чиз-чиз туна цIун ялав,
Ви инсафсуз муьгъуьббатди кана зун.

Ашукъ хъайи а вал зи рикI тIар хъана,
Рекъидалди рикIел залан пар хъана,

Аквaz-аквaz чилер-цавар дар хъана,
Ви инсафсуз муъгуъббатди кана зун.

Наз маса гуз къекъемир вун зи вилик,
На Мирзедиз дегиш ая ви къилих.
Авайди я чун халкъ авур са Халикъ,
Ви инсафсуз муъгуъббатди кана зун.

ДИДЕДИЗ

Ава инсан кутаз тежер гунагъар,
Ам, гъелбетда, чи малаик диде я.
Дидед вилик намуслу хъухъ, рухваяр,
Махлукъатдиз гайиди нек диде я.

Чи алемди халкъна чилел инсанар,
Акъул аваз, абур жезва душманар,
Сада-садан харапизава маканар,
Ишезвайди дявед вилик диде я.

Вучиз чизвач чаз дуъньядин пис-хъсан?
Къисмет тахъуй чи дидейриз югъ залан!
Зи, Мирзедин, чаларин рикл диде я,
Гунагъ квачир марвардин цуък диде я!

ЛАГЪ, ВУЧИЗ?..

Халкъна на зун бахтсузвилини мугъман яз,
Хайи чилел жуван риклин гъевесдал.
Гайи уъмуър йифиз-юкъуз пашман яз,
Лагъ, вучиз заз эх тежедай тал гана?

Авач чара, эхда эхир нефесдал,
Шадвалда за а зи риклин гъевесдал.
И дуъньядин рази жеда терездал,
Лагъ, вучиз заз эх тежедай тал гана?

Садаз гузва уъмуър чими рагъ хътин,
Садаз гузва вилел шедай нагъв хътин.
Заз къисметна хару ягъай багъ хътин,
Лагъ, вучиз заз эх тежедай тал гана?

Дагъустанли, вун гъижрандин иес я,
Вахъ авайди пашманвилини са сес я.
Ви бахт-къисмет сагъ тежер са мерез я,
Лагъ, вучиз заз эх тежедай тал гана?

КВЕЗ, Я УЪМУЪР

Квез я уъмуър шадвал тагай инсандиз,
Гъйванхана, зиндан хъйи асландиз.
Женнет лугъуз женни лукІ хъай ватандиз,
Ибур язва завалаяр уъмуърдин.

Гъар са рекъиз ава вичин мензилар,
Уъмуърд къадир течиз кІватІиз къзилар.
Ахпа къведа хъуърер-ийир несилар,
Гъисабда вун зирзибил яз девирдин.

Хъсан затІ я, рикІихъ хъайтІа эркинвал,
Мадни багъа затІ я уъмуър-секинвал.
Девирдихъни жен виртІедин ширинвал,
Аквадайвал чина шадвал факъирдин.

Дуъньядиз кІан хъайид туш дуъз адетар,
Я виридаз гудач ширин няметар.
Аламай къван адан чинал небгетар,
Эй Мирзе, вахъ ава са тІал-шаирдин!

ГУЪРИЯ

Бахтавар жед вун жагъайди чилерал,
Чан аламаз аквад женнет, Гуърия!
Гъейран ийиз а ви катран вилерал,
Чанда тазва эх тежер дерт, Гуърия!

Шербетдин дад жедач акъван ширин яз,
Тазвач хъи на зи рикІ хура секин яз,
Такур юкъуз уъмуър жезва серин яз,
Ая инсаф, ая гъуърмет, Гуърия!

Зун кесиб я, вун ханум яз, рикІ кумир!
Вун галачиз и дуъньяда тек тамир!
Гъейри касдин гъил эцигай цуък жемир!
Женнет-багъдин ширин нямет, Гуърия!

Зун Мирзе я – Дагъустанли, ша язух!
Ваз тамашай а зи вилер хъанач тух!
Килиг, эхир, рикІ кабабна ийид чІух!
Чи муъгъуъббат тахъуй зиллет, Гуърия!

П аржумаяр

Ярослав ГАШЕК

КХЪЕЙДАН ТІВАР АЛАЧИР КАГЪАЗ

(Гыкая)

Вальдецкий князлукдиз гъакимвалзавай пачагъ Фридрих вичин файтунда акъахна, элкъуърна къунвай шад инсанрин гуругъдин юкъва аваз, физва. Садлагъана адан метел са нин ятлани гъили гадарай кагъаз аватна.

Пачагъ Фридриха гъейранвилелди хъвер авуна, кагъаз клелунив эгечіна:

«Эй члехи пачагъ! Куън и чилераллай лап члехи ахмакъ я!»

Пачагъ Фридриха хъвер акъвазарна.

Пакадин юкъуз газетри кхъейвал, пачагъди кефсузвал гъиссна ва шадлук мярекат гъасятда акъалтларна; пачагъ Фридрих кабинетдиз фена ва вичин намусдик хклурай кагъаз дикъетлудаказ ахтармишун къетіна. Лап тлімил клелнатла, са яхцлурни цлудра клелна: «Эй члехи пачагъ! Куън и чилераллай лап члехи ахмакъ я!» - ва хуралай чирна, ада тажубвилелди гъарайна: «И алчахди гъатта тлварни кхъенвач!».

Ада кабинетда камар яна ва тикрарна: «Эй члехи пачагъ! Куън и чилераллай лап члехи ахмакъ я!».

Зур сят ахлатайла, пачагъди гъукуматдин советдиз эвер гунин эмир гана.

- Агъаяр, - кефи цлур хъанваз малумарна ада вичин чинебан къуд меслятчидиз, - къе, за пачагълугъ идара ийиз къанни цлуд йис хъанвайдан гъакъиндай сувар къиле тухузвай юкъуз, къастуналди пис кар яз сада зи файтундиз ихътин кагъаз гадарна: «Эй члехи пачагъ! Куън и чилераллай лап члехи ахмакъ я!».

Чинебан меслятчийрин чинриз цлан ранг атана, амма агъа Карл плузаррин кланикай рахана:

- Эй члехи кас, и кагъаз квез талукъарнавайди туш!

Пачагъ Фридрихак хъел акатна.

- Играми агъа, - гъарайна ада, - за гъисабзавайвал, квез «члехи пачагъ» гъуърметдинни члехивилин тлвар и князлукда анжах са касдиз талукъ тирди чизва, и члехи тлвар вичиз талукъарунин жуърэт ийидай кас инра авач. Кагъазда ик! лагъанвайвилай: «Эй члехи пачагъ! Куън и чилераллай лап члехи ахмакъ я!» - им, гъелбетда, зи адресдиз я. За фикирзава хъи, чун вири и зендиниз мукъва жеда. Зи намусдик хклрунин дирибашвал авур и мурдар кас гъукуматдин дережада жагъурна кланда, вучиз лагъайтла им за гъукуматдин хиянатвал яз гъисабзава. И кар за куъ хиве твазва ва умудзава хъи, гъукуматдин советдини зи дердиникай хабар къада ва пакагъан сессиядал вичин гъукумдардин секинвал цлруниз регъуъ тахъай и беябурчивилин амал авур кас веревирдда.

Полициядин начальникни кваз желб авур гьукуматдин советдин заседание кьуланферал кьван давам хьана.

Пакадин юкьуз парламентдин сессиядал председателди риклик зурзун кваз пачагь Фридрихаз вичин гьилелди кхьей, халкьдин фикир чирунин чар малумарна. Гьакьикъатда вуч кар хьанватла садазни чизвачиртлани, парламентди геж тавуна пачагьдин вафалувал малумарунин адрес гьазурна.

Ина са уьтери сугьулвал гьатна. Полициядин начальникди и арада теплвалнач: ада гьукуматдин вини дережадин касдин патав фидай официальный мумкинвал тлаабна ва гьа и декьикъайра гьукуматдин архивдай и алчах кагъаз къачуна.

- Куьне вуч ийидайвал я? – назирди адавай хабар кьуна.

Полициядин начальникди анжах гьилер тлушунна.

- Сабур ая, за и кар ахтармишдай тегьердал куьн гьейран жада!

Кагъаз гьукуматдин басмаханадиз ракурна ва нисинилай кьулухь полициядин идаради акъудай плакат меркез тирвал алкурна:

**ПАК ТИР ПАЧАГЪДИЗ ИХЪТИН КАГЪАЗ КХЪЕНА ВА АДАН ФАЙ-
ТУНДИЗ ГАДАРАЙ МУРДАР КАСДИН ГЕЛЕР НИ КЪАЛУРАЙТІА, ГЪА
КАСДИ 1000 МАРКА ШАБАГЪ КЪАЧУДА:**

И малуматдин кланик кагъаздин суьретни гилигнавай: «Эй члехи пачагь! Куьн и чилераллай лап члехи ахмакь я!»

Нянрихъ Вальдецкий пачагьлугьдин гьар са агъалидиз Фридрих и чилераллай лап члехи ахмакь тирди чир хьана.

Пакадин юкьуз полициядин начальник кьуллугьдилаь экъечІна.

А. П. ЧЕХОВ

АЖУГЪЛУ ГАДА

(Гьикая)

Иван Иванович Лапкин, хуш акур авай жегьил инсан ва Анна Семеновна Замблицкая, тІимил хкаж хьанвай гьвечІи нер алай жегьил руш. Абур вацІун тик кьерехдай агъуз эвичІна ва куьсридал ацукьна. Куьсри лап цин мукьув, жегьил цІвелин тарцин къалин бертерин арада, авай. Ажайиб чка я! Ацукьна куьн инал ва куьн алемдикай чуьнуьх хьана – куьн анжах цІайлапанри хьиз це зверзавай балугьриз, хушреканиз аквазва. Жегьилар клезрияр къадай клирералди, кулурралди, пІаркІвар авай къапаралди ва балугьар кьун патал герек маса затІаралди яракьламиш хьанвай. Атана ацукьнамазни абур балугьар кьунив эгечІна.

- Зун шад я хьи, эхирни чун кьилди хьанва, - кьуд патаз вил вегьиналди, башламишна Лапкина. – За квез гзаф затІар лагьана кланзава, Анна Семеновна... Лап гзаф... Сифте сеферда куьн заз акурла... Куь кліринал кьвезва...

А вахтунда заз зун вуч патал яшамиш жезватла чир хъана, жуван намуслу, зегьметдал рикl алай уьмуьр вичиз бахшун герек тир зи рикl алай кас вуж ятла чир хъана... Им хъсандиз клиринал атанвай гьал хъун лазим я... Куьн сифтедай акурла, заз сад лагъай сеферда яз клан хъана, лап гьевеслудаказ клан хъана! Юзурун акъвазара... кьуй клиринал атурай садра... Лагъ кван заз, зи багъади, ялварзава ваз, завай умуд кутаз жедани – кьве патанни кланивилик ваъ! – зун адак квайди туш, за а кардикай гьич фикир авунизни жуьрэт ийизвач, - завай умуд кутаз жедани... Инихъ члугу!

Анна Семеновнади клезрияр къадай клир галай тlвал авай гьил виниз хкажна, садлагъана ялна ва гъарайна. Гъавада гимишдин ва къацу рангунин балугъди цларцлар гана.

- Ай Аллагъ, балугъ я! Ай, агъ... Тади ая! Аватна!

Балугъ клиринихъай галатна, векъерилай вичин хайи чкадихъ кьудгъунарна ва луьркъна циз хъфена.

Балугъдин гуьгъуьниз чукурдайла Лапкина хатадай хъиз балугъдин чкадал Анна Семеновнадин гьил кьуна ва хатадай хъиз ам плузарив агудна... Атлада хьуткьунарна, амма геж хъанвай: хатадай плузар теменрик акахъна. Им са гьикl ятлани кьасухдай тушиз хъана. Темендин гуьгъуьна теменар, ахпа кьинер, инанмишвилер... Бахтавар декьикъаяр! Адет яз, бахтлувилик вичикай ва я кьецедай зегъер акатда. И сефердани гьакl. Жаванри сада садаз теменар гузвай береда, садлагъана хъвердин ван акъатна. Абур вацl галайнихъ килигна ва гуььргъуь хъана: це юкъвал кьван гъахънавай са гада авай. Ам гимназияда клелзавай Коля тир, Анна Семеновнадин стха. Ам це акъвазнавай, жегьилриз килигзавай ва йиртихди хъиз фендигар хъверзавай.

- Агъа-а-н... куьне теменар гузвани? – лагъана ада. – Хъсан я хьи! За дидедиз лугъуда.

- За умудзава, куьне намуслу инсанди хъиз... - мурмурна яру хъанвай Лапкина. – Чинеба килигун алчах кар я; хълагъун мурдар, усал ва таклан кар я... За фикирзавайвал, куьне, михьи ва халис инсанди хъиз...

- Са манат це, гъа члавуз лугъунни ийидач! – лагъана михьи инсанди. – Та-хъайтla лугъуда.

Лапкина жибиндай манат акъудна ва гададиз гана. Гадади манат кьежей гьута кьуна, уьфт яна, сирнавна хъфена. Жегьилри и сеферда мад теменар хганач.

Пакадин юкъуз Лапкина Колядиз шегъердай гъвечли туп ва рангар хкана, ваха лагъайтla, адаз вичин хтар твадай вири кьватияр пишкешна. Ахпа перемдин хилерани хивера твадай, кицлин чин алай кьвечхел дуьгмеярни гъадаз пишкеш хъувуниз мажбур хъана. Аквар гьаларай, ажугълу гададиз вири и крар пара хуш тир ва мадни гзаф затлар къачун патал ада гуьзчивал тухуз хъана. Лапкинин Анна Семеновна гьиниз фейитla, амни - гъаниз. Абур гьич са декьикъадани хелветда тунач.

- Угъраш! – сараривди жикърикъарна Лапкина. – Вич гьикъван гъвечли я, амма еке угъраш я! Идакай гележегда вуч хкатдатla?!

Сагъ июндин вацра Коляди ашукъал-машукъ хъанвай кесибриз уьмуьр ганач.

Ам, хълагъда лугъуз гъелягъар къаз, гуъзчивал тухуз ва савкъатар тlалабиз хъана; ибурни вири адаз тlимил аквазвай ва эхирни ада жибиндин сятдикай ихтилат кудна. Вуч хъана къван? Сятни хиве къуниз мажбур хъана.

Са сеферда нисинин фу незвай чкадал, вафлияр гъайила, ада садлагъана клевиз хъверна, вилеринбур авуна ва Лапкинавай хабар къуна:

- Лугъудани? Гъан?

Лапкин яп-яру хъана ва ада вафлидин чкадал салфетка жакъвана. Анна Семеновна столдихъай къудгъунна къарагъна ва ада муькуь утагъдиз зверна.

Жегъилар ихътин гъалда августдин эхирдалди, Лапкина Анна Семеновнадиз вичин уьмуьрдин юлдаш хъунин теклиф ийидалди, амукъна. Пагъ, им ахътин бахтавар югъ тир хъи! Сусан диде-бубайрихъ галаз рахана, разивални къачуна хъиз, Лапкина эвелни-эвел аялрин гимназиядиз чукурна ва анай Коля жагъуриз гатlунна. Гада жагъуникди ам шадвиляй шехъ тавуна къакъатна ва ажугълу гададин яб къуна ада. Колядихъ къекъвезвай Анна Семеновнани чукурна атана, адан муькуь яб къуна. Коляди абуруз минетиз ва шехъиз авайла, ашукъ хъанвайбурун чинрал гъихътин лезетдикай кхъенвайтlа акуна кландай хъи:

- Азизбур, хъсанбур, сивиз къейибур, хъийидач! Ай, ай, гъил къахчу!

Ахпа абуру къведани хиве къуна хъи, чеб-чпел ашукъ хъайи вири вахтунда, ажугълу гададин япар акъажай декъикъайра хъайи хътин бахтавар макъам, ахътин кеф-кефият чпиз гъич садрани акунач.

*Урус чlалай таржума авурди:
Куругъли КЪАЛАЖУХВИ.*

Жлим ва культура

Арбен КЪАРДАШ

ЭМИН ВА ГЪУКУМ

Шаирни гъукум чеб чпихъ галаз кьиле финин месэла гъар са члехи шаирдин уьмуьрда кватзава. И кьве терефдиз чпиз чпикай хабар авачиз хъайитлани, абурун алакьайрин месэла датлана авайди я. Инсанрин риклер юзуриз, абур клани патахъ элкьуьриз алакьдай гафунин устадрикай гъукуматди датлана вил къязава.

Шаирдин мурад вичин ацIай ва цIалцIам цIараралди жуван халкъ бахтарвар, жуван чил авадан авун, вири дуьньяда иервални дигайвал, гъахъ-адалат артухарун я. Гъукумдин мурадни гъадаз мукьвади туш лугъуз жедач, амма адан «алатар» масадбур я, абурун гьерекатди арадал гъизвай нетижаярни гзаф вахтара мурадиз аксибур жеда.

Гъамиша гъакI тир, жезва, мадни хъун мумкин я.

Етим Эминанни адан девирда Лезгистанда авай гъукумдин алакьаярни фикир гуниз лайхлубур я. Абурай шаирдин инсанвилини, уьлкведин ва халкъдин векилвилини, Эмина ватандашди ва шаирди хъиз вичин хивез къачунвай жавабдарвал аквазва. Тарихдин хци мурцарал, яни девирдин зурба вакъиайри халкъдин вилик са шумуд жуьре рекьер кудзавайла ва инсанар, гъи рехъ къадатла течиз, ян гуз амуькьзавай макъамра, Эмина вичин фикирарни къатлунар гъихътинбур ятIа тайиндиз лугъузва.

Къейдун лазим я хьи, Эмин вич гъукумдин векил тир. Са шумуд хуьруьн къазивиле кIвалахай адаз гъукумдин къурулуш хъсандиз чизвай. А чIаван суд-дуван шариатдин къайдайрал ва чкадин адетрал амал ийизвайди тир. Урус пачагъдин гъукуматдин суддин къанунар къетIен дуьшуьшра кардик кутазвай береярни авай.

Виликан Куьре ханлухдикай 1865-йисуз Куьре округ хъувуна. И девирда округдин начальник Кренков фамилия алай кас хъана. Адакай чаз маса малуматар жагъанач. А округдин начальник тирди «Етим къази» тахаллус алай касди (а кас Эминан стха Мелик хъунал чи гиман физва) кхъенвай са шиирдини къалурзава. А шиирдикай чун «Эмин ва Мелик» макъалада раханва.

Гуьгъуьнлай Кренкован чкадал адан куьмекчи тир Аствацатуров Иван Моисеевич атана. Тарихдин бязи документри ам 1868-йисалай Кьиблепатан Дагъустандин военный интендант хъайиди къалурзава. 1871-йисалай 1878-

йисалди и касди, ротмистрдин дережада аваз, Куьре округдин начальникдин куьмекчивиле кIвалахнай. Ахпа майорвилин чинда аваз, 1878 – 1882-йисара адакай округдин начальник хьана. 1883-йисалай 1894-йисалди округдин чIехидан кyuллугъни гумай ам подполковниквилин чинда аваз армиядин кавалериядани хьана. 1893-йисуз ада Касумхуьре авай кьве классдикай ибарат мектебдални кьаюмвал авунай. 1896-йисуз ам Гуржистандин 14-гренадерский полкуна кyuллугъдал тайинарнай. Гьалиб Садыкьиди кьейдзавайвал, Алкъвадар Гьасан-эфендидин «Диван ал-Мамнун» ктабда и кас Тифлисин эрменийрикай я лагъанва.

Аствацатурова Эминан тIварцIел кхьей са чар малум я. Ана ихьтин гафар ава:

«Фекьи малла Эминаз.

Вал алай хер сагъ хьайила вун а кардин патахъай зи мукьув атун лазим я.

Им кхьенва 1288-йисан жамадалавваль вацран 3-йикъа.

Начальникдин куьмекчи, ротмистр Аствацатуров».

И чар Гь. Садыкьиди майдандиз акъудна ва гьада таржумани авуна. Кагъаз, чна кьатIузвайвал, туьрк чIалал кхьенвай. Кхьенвай вахтни, Садыкьидин гьисабрай, 1871-йисан 18-августдал ацалтзава.

Округдин дуванханадин кьази Ярагъ Мегьамедан хва Ярагъ Исмаил тир.

Эминан ва кyuллугъдин рекъай адан кьилеллай ксарин алакъяр туькIвей-бур тирди гьам Аствацатурова, гьамни Ярагъ Исмаила Ялцугърин кьазидиз кхьей чарарай аквазва. Аквар гьалда, Эмина, хьсан кyuллугъчи яз, вичин кьазивилин везифаяр гьакъисагъвилелди кьилиз акъудзавай, вичин везифаярни ада рикI алаз тамамарзавайди ада вичи кхьей чарарини кьалурзава.

Са гафуналди, чкадин гьукумдин векилрикай сад яз, Эминаз са карди секинвал гузвач: я шариатдин кьанунривай, я гьукуматдин кьуватривай халкьдин гьалар хьсанар ийиз, вири крар лазим тирвал кьайдада тваз жезвач.

Шаирдин чаз малум ирсиник чун вичикай рахазвай месэладиз талукъ чIалар гзаф квач. ЯтIани абуру и жигъетдай шаирдин фикирар-кьатIунар гьихьтинбур тиртIа ацIай шикил гузва.

Ихьтин лап сейли шииррикай сад «Гьарай, эллер!» я.

**Гьарай, эллер! Пис ксариз
Ажеб дуьнья хьанавачни!
Дугъри ксар дуьньядикай
ХупI гуьгьуьлар ханавачни?!**

**Лагъайла, яйз кьилиз сирих,
Ахпа жез дуьньядихъ кьаних,
Фагъирд балкIан ийиз чуьнуьх,
Квез маса гьайван амачни?!**

**Залумдин нефс хупI екеда.
Шумуд гьарай гваз хкведа,
Тарашна, лугъуз, уьлкведа,
ХупI гьарай- афгъан авачни?!**

**Чал алайди вуч кѳаза я?
ХупІ дарман тежер суза я.
Им чІехи касдиз арза я:
Агакъниз фарман авачни?!**

**Тахсир вуч хѳуй Эмин икІ куз:
Гѳар вахтунда кІвалер атІуз,
Гѳиле кѳуна, «зав гвач» лугѳуз,
ХупІ кесибар канавачни?!**

И шиир Эминан кІвалер атІуникай туш. Ина ихтилат санлай вири уѳл-кведикай – Урусатдикай физва. Куѳре магѳални гѳадан са кІус яз, гѳанани гѳалар гѳа и шиирда кѳалурнавайбур тир. «Пис ксар» кеф-кефиятда, кесибар са кап фан гѳарайда авай. Гѳа кап фу гѳатайлани, ам язухривай угѳрийри чуънуѳхзавай, «кѳилиз сирих ягѳзавайбуру» жуѳреба-жуѳре фендералди кѳакѳуд хѳийизвай.

«Кѳилиз сирих ягѳзавайбур», Эминан вилерай, Меккедиз гѳяждад фена, чпин бармакрал кѳацу парчадин кІус элкѳуѳрна, чпин гѳилиѳ кѳведай вири чІуру крар ийизвай ксар я. Шаирдиз абуру авур гѳяжни, абурун ниятарни халисан имандивай ярѳа яз аквазва. Гѳяждад фин а вахтара са акѳван регѳят месѳла тушир. Ам мал-девлет, гѳукум авай ксарилай алакѳзавай кар тир. Месѳла, Эминахѳ вичихѳ ахѳтин мумкинвал хѳаначир. Аквар гѳаларай, гѳалалвал гѳваз кѳил хуѳзвай касдивай ахѳтин мал-девлет кІватІиз хѳун мумкин тушир.

Амма Эминаз масадбуруз таквазвай крар аквазвай, ада абур дериндай гѳиссзавай, абуру адан рикІиз азабар гузвай, адаз шаирдиз хѳиз амуѳзавайди санлай вири девирдиз кѳимет гун тир.

«Гѳарай, эллер» шиирда ада вичин девирдин винел пад кѳалурзаватІа, «Пагѳ, чи уѳмуѳрар!..» шиирда а вахтунин кѳен пад, «руѳгѳ» ачухарзава:

**Эй, Ребби! Худа!
Вун гѳахѳ язава,
Гѳар сад фанада
Ваз аквазава.**

**Сада муѳкуѳдал
Гѳиз чІуру хиял,
Терг ийиз гѳалал,
Гѳарам незава.**

**Хѳана пис асир,
Гѳич тежез таѳсир,
Кѳиметдихѳ есир
Маса гузава.**

**Авач хѳи хабар:
Туна сувабар,**

Дуънъяд азабар
Хиве къазава.

Фитне хъана бул,
Пис кар из къабул.
Гъа икI чи акъул
Зая жезава.

Ребби, на гайи,
ИкI зая хъайи,
Уъмуър чи фейи
РикIел къвезава.

Пагъ, чи уъмуърар!
ИкI фейи йикъар...
Ийиз хиялар,
Даим шезава.

Эй, Етим Эмин,
Зая уна дин,
Бес вун дуънъядин
Квехъ гелкъвезава?

«Пис ксаризни», къилиз тапан «сирихар» язавайбуруз и шиирда къара-гъарнавай къван месэлаяр бажагъат аквазвай. И шиирда «зая» гаф са шумудра тикрарнава. Инсанрин руьгъни, акъулни, хияларни, нефсни, абурухъ галаз санал вири уъмуърни зая жезва. Зая хъун – им къиметдай, виляй аватун, терг хъунухъ я, инсанри и чкIайвилиз, чалпачухвилиз фикир тахгун я. И зая хъунин «чархуник» Эмина вични акатнавайди хиве къазва, гуя ада вичиз «Ваз вири и крар аквазва, бес вучиз вунани амайбуру хъиз ийизва?» лугъузва.

«Гъарай, эллер!» ва «Пагъ, чи уъмуърар!..» инсанди инсанвилини вири дережаяр квадарайла, яшайишдин вири къайдаяр, уъмуърдин вири бинеяр чIур жедайдакай я. Сифтегъанди – Аллагъдиз, муькуьдини «чIехи касдиз», яни пачагъдиз авунвай арзаяр я.

Гъа икI уьлкведа гъатнавай тараш-талан, гъарай-эвер къанун-къайдадалди акъвазариз тежедайди къази Эминаз хъсандиз аквазвай. Аквар гъалда, адан патав, шикаят ийиз, тарашчийрин хурук акатнавай ксар гзаф къвезвай. А силисар тежер къван пара хъуни, абурай герек тир гъалда къил акъудиз тахъуни Эмин «кузвай».

Вич тIебиатди шаирвилини пай ганвай кас яз, кIевелай ва рикIивай гъахъунинни адалатдин патал алай Эминан секинвал чIурзавайди къанунри «кIвалах тавун» тир. Вич хътин ва чкадал, Куьре магъалда ва я вири Лезгистанда, вичелай дережадиз yine авай гъакимривай и гъалар дегишариз тежедайди адаз аян тир. Гъавилай ада вичин «Гъарай, эллер!» шиир «чIехи касдиз» – Урусатдин пачагъдиз ийизвай «арза» яз кхъенва. Жемиьтда, уьлкведин къурулушда дигайвилихъ, авадаввилихъ тухудай дегишвилер, уьлкве дибдай цIийи ийидай

къуват сифте Аллагъдин, ахпани пачагъдин гъиле авайди шаирди дериндай гъиссзавай.

Са гафуналди, «Гъарай, эллер!» шиирда Эмина, вич гъукумдин векил яз, гъукуматдин къайдайрихъ галаз, уьлкве «пис ксаринни» «къилиз сирих» ягъиз кесибар тарашзавайбурун ихтиярда тунихъ галаз вич рази туширди къалурзава.

Эмина и шиирда гъалар хъсанарун патал са теклифни гузвач, я ада гъукумдикни хкуързавач, ада вич гъа гъукумдин са бици кIус тирди гъиссзава. Адан макъсад – вичиз аквазвайди, вичи гъиссзавайди уьлкведин пачагъдизни, гъукумдарризни акун, гъабуруни халкъдин гъалар къатIун я.

Шаирдиз, гъелбетда, чIехи уьлкведин са яргъал пипIе авай хуьруьн къазили лезги чIалал кхъенвай «арза» пачагъдив агакъ тийидайди хъсандиз чизвай. Амма вичихъ галаз кIвалахзавай гъакимриз ада вичин ихътин фикирар талгъана бажагъат туна жеди.

«Пис ксар», Эминан къатIунрай, девлет авай, вилик-къилик квай инсанар я. «Къилиз сирих язавайбурни» тупIал фекъиярни, рикIе иман авачиз, диндикай чпин мал-мулк артухардай алат авунвай агъалияр я. Какахъай девирра гъамиша гъахътинбур вилик акатзава. Лезги халкъдин мисалда гъавая лагъанвайди туш: «Суьруь къулухъ элкьуьрайла, къецIи ва усал хпер къиле гъатда».

Гъукуматдин векилри чпиз кIандайвал кесиб халкъ пуьрчуькъарзавайди, адан иви хъвазвайди Эминан девирда ва гъадалай виликдайни хъайи гъулгъулайри, мисал яз, Лезгистанда 1837-йисуз хъайи Къубадин гъулгъулади, 1877-йисуз вири Кеферпатан Къафкъазда хъайи ва Дагъустандик квай лезги магъаларни къур чIехи гъулгъулади къалурзава.

Тарихчи-алимри къейдзавайвал, и джелеяр гъукуматдин чиновникри халкъ михъиз вилай вегъин, адан аман атIун, адаз кIур гун, адан иви хъун, халкъдал кIеви налукар илитIун ва чка-чкадал гъакимри ришветбазвал авун себеб яз хъайибур я. Чара атIай халкъдиз ахътин вахтара амуькзавайди кIанзни-такIанз яракъдалди вичин ихтиярар чкадал хкиз алахъун тир.

Етим Эмина вич халкъдикай хкудзавачир, ам халис шаирди къадай рекъел алай.

Адан девирда хъайи тарихдин лап чIехи вакъиярикай сад чна винидихъ лагъай 1877-йисан бунтар я. Халкъдинни гъукуматдин и чIехи акъунрикай шаирди пуд шиир кхъена. Ктабра абур «Наиб Гъасаназ», «1877-йисан бунтариз» ва «Гъинава?» тIварар алаз гъатнава. И чIаларайни шаирди а чIаван гъукумдин къурулуш ва суфат къалурзава. И шиирра Эмина гъукумдиз инсафзавач, вучиз лагъайтIа ам адан кIус яз амачир, ам и чIехи гъулгъуладин вахтунда, течир азар себеб яз, къазидин къуллугъдикай азад хъанвай, адан чка стха Мелика къунвай. Мелика, лагъайтIа, Куьре округдин къил тир Кренкован ва магъалдин амай гъакимрин тарифарзавай тупIал шиир кхъена.

1877-йисан вакъияяр Лезгистандив сентябрдин вацра агакъна.

Вичин ихтиярар патал женгиниз экъечIнавай жематди Ахъегъа гъукуматдин векил яз ротмистрдин чин авай Къази-Агъмед лугъудай кас хан яз малумарна, «цIийи хан» къилеваз фена, Къуба уездда авай Ширвандин 91-полк алай чкайриз цIай яна. Къурагъа вич урус гъукумдин векил тир, поручиквили чин авай Мегъамед-Али-бегни къарагънавай халкъди вичин ханвиле тайинарна.

Мегъти-бег лугъудай касди гъукуматдин къушунрихъ галаз женгер тухвана.

И дывеяр къве патайни инсафсузбур тир. Им Урусат патал акъалтІай четин бере тир. И чІавуз Урусатдинни Туъркиядин арада дяве физвай. Къафкъаздин халкъар чпин ихтиярар патал, аман атІайвилиз са чара акун патал къарагъна-вайтІани, Туъркиядай чи халкъарик футфа кутазвайбур гзаф пайда хъанвай. Абурун мурад и акъунар яшайишдин месэлаяр гъязавайбур яз къиле финиф тушир, абуруз кІанзавайди и дяве мусурманринни хашпарайрин дяве яз къиле фин тир. Абуруз мусурман дин-имандикай Урусатдин хура акъваздай къилин яракъ ийиз кІанзавай. И амалдалди гзафбурун къилер элкъуърнавай. Амма лугъун лазим я хъи, Туъркияди, футфа кутуналди, къилди вичин ити-жриз талукъ месэлаяр гъязавай, адаз Къафкъаздин язух халкъарин къайгъу бажагъат авай.

Вич халисан мусурман яз хъайи Эминаз и жигъетрай вичин хсуси фикир авай. Ада, халис тарихчиди хъиз, лезги чилел хъайи вакъиайрин, иллаки бун-тариз къарагъайбур гъукуматдин къушунри кІаник кутурдалай гуьгъуьниз гъукумди халкъдиз къур зидвилерикай кхъена. ЯтІани ада Туъркиядин пад къазвач.

«Наиб Гъасаназ» шиир бязи алимри Алкъвадар Гъасан-эфендидиз ваъ, Хъутур-Куьре наибстводин наиб ва вични Мамрач хуьряй тир маса Гъасаназ кхъенвайди яз гъисабзава. Амма и Гъасан Эминан шиирдин сифте бендина вичин тІварцІихъ гилигнавай зурбавилинни гъурметдин эпитетар хас кас яз машгъур туш. Ахътин сейли инсан, лезгийри лугъудайвал, халкъдин къил къа-дай кас а девирда Алкъвадар Гъасан-эфенди тир. Гъакимрихъ, гъукумдаррихъ галаз рахаз жадай, абуру кваз къазвай векил, Эминан ва амай вири халкъдин вилерайни, са шакни алачиз, гъа алкъвадарви алим тир. Эмина и чІехи ва муси-батар галай вакъиадикай вичин фикирар гъадаз ахъайзава. Хъутур-Къазмайрин магъалдин набидиз Куьреда хъайи вакъиар вичин вилералди акун мумкин тир, адаз са ни ятІани абурукай ихтилат хъувунин лазимвал авачир. И вахтунда Къиблепатан Табасаранда, урус офицерни яз, набивиле къуллугъзавай Гъасан-Эфендидиз Куьре магъалда, вичин хайи ватанда, вакъиаяр гъикІ къиле фенатІа тайиндиз чир тахъун мумкин я. Ада вич и крарикай хабардар авун Эминавай тІалаб авуна лугъудай фикирни инкариз жадач. Я туш, и вакъиайри дериндай вичиз эсер авунвай, къил какахънавай, вичи лагъайвал, «бейниван» яз амукънавай Эминаз абурукай Куьредилай къерехда авай Алкъвадар Гъасаназ ахъайиз, ада и гъулгъуладиз вуч баян гудатІа, и какахъай береда ада халкъдиз вуч рехъ къалурдатІа, гъихътин меслят гудатІа чириз кІан хъана.

Ша чна и шиир кІел хъийин:

**Эй адалат вели-султан,
Эй играми Гъасан наиб,
Эй фелек сагъибни игъсан,
Эй аллама игъсан наиб!**

**Ви стхаяр хъайтІа риза,
Са гъикаят ахъайин за,
Къилел атай дуьшуьш-къаза
Дуьз риваят, хъсан, наиб.**

Хабар ийин эвел тайин,
Дуъз, хъайивал за ахъайин,
Гъакимариз хъана хаин,
Куъре хъайвал пашман, наиб.

Эвел фасикъ яхулару
Чурна къеле, еке пару,
Мийир лугъур са кас дугъру
Хъанач, гъич са инсан, наиб.

Бунтар авун хъана еке,
Чур хъана хъи гъар са уълкве.
Атана чал еке леке,
Хъанач гъисаб, я сан, наиб.

Рекъера гъатна чамарар,
Акъудиз гъар жуър хабарар,
Дуъзмиш авур къван тапарар,
Хъая хъи им буъгътан, наиб.

Аваздалди хана Куъре,
Яхуларни атай бере,
Къуънел алаз къалуз дегъре,
Тунач чи руъгъ-раван, наиб.

Хъанач жаваб ийир са къил,
И гъарайдихъ агакънач гъил.
Цав къакъан яз, кIеви яз чил,
Жагъанач фир макан, наиб.

Дели къудуцI хъана юлдаш,
Фугъараяр ийиз тараш,
Хъана уълкве алаш-булаш,
Гъатна агъу-фугъан, наиб.

Гъар са угъриди, игриди,
Тунач сефилди, дугъриди,
Малд иес хъана дириди,
Авачиз шаръ, дуван, наиб.

Хупарламиш хъана селер,
Буътуън далда хъана чуъллер,
Чир хъайила, хъана эллелер
Течиз гъалар жуван, наиб.

Вирибуруз хъана зарар,
Хиве гъатна еке парар,

Низамдивди хилафаяр
Хъана агъур-залан, наиб.

Гъакимариз атана хъел,
Дугъри, игри тунач хъи эл.
Къурмиш хъана атана сел,
Акъатна хъи тІурфан, наиб.

Бязибуруз хъана хелвет,
Бязибуруз гъам-хажалет,
Бязибуруз хъана, гъелбет,
Къизил къифрен макан, наиб.

Бязибуруз хъана даях,
Бязибуруз хъана дустагъ,
Бязибурун вилеллаз нагъв
Амукъна хъи хзан, наиб.

Бязибурун хъана бейгъал,
Бязибурун тарашна мал,
Бязибурун чІур хъана кІвал,
Гур кас тежез фарман, наиб.

Бязибур туьнбуьгъдив гатаз,
Бязибурув хиве къаз таз,
Бязибуру хифет чІугваз
Хъана хата-зиян, наиб.

Етим Эмин са бейчара,
Хифет чІугваз ава пара.
Хъана Межнун хъиз фугъара,
Амукъна бейниван, наиб.

Эминан и шиир Алкъвадар Гъасанав агакънани, агакъначни, лугъуз жедач. Наибдин вичин гъаларни са акъван хъсанзавачир. Къиблепатан Табасаранда халкъ къарагъайла, бунтчийри адавай урус гъукуматдиз къуллугъ авуникай къил къакъудун ва гъулгъула тухуз къарагънавайбурун патал элячІун тІалаб-на. Амай гзафбур хъиз, халкъдин хъилен цІу къур Гъасана вичин погонар алудна гадарнай. Ада гъукуматдин аксина къарагънавайбурун пад къун гъа идалди акъалтІ хъанай. ИкІ хъайидакай алимдин «Асари Дагъустан» ктаб урус чІалаз элкъуьрай адан хва Али Гъасанова (Алкъвадарида) и ктабдиз гайи вичин баянра кхъизва.

Гъасан-эфендиди вичи и какахъай макъамдикай «гзаф дуьшуьшра гъакъи-къат гъим ятІа чирун мумкин тушир ва, лугъудайвал, къуру кІарасрикай авур цІа ицІибурни кана» лагъана кхъенва.

Пачагъдин хсуси конвойда къуллугъзавай вичин хва Абумуслимаз Алкъвадар Гъасана и вакъиайрикай, гъулгъулайрин къил къур ксари чпин вилик

эцигнавай бинедилай кыле тефидай везифайрикай, гьукуматдин аксина авур крарикай ва пачагьдин гьукумдарри и гьулгьулайрин кылевайбуруз кар кьуникай, лезгияр кIеретI-кIеретI Дербентдиз, Астрахандиз ва маса чкай-риз катуникай, адетдин халкъ ихьтин мусибатдин крарал пашман хьуникай зарафатдин тав кваз шиирдалди чар кхьена ракьурнай. И шиирдин кылин фикир и гьулгьулади халкъдиз са хийирни тагайди, угьрийрини кьучийри чеб и какахьай арада чпин гьилий кьведайвал тухвайди кьалурзава.

И чIал Гьасан-эфендиди, аквар гьаларай, Дербентда кхьена. Ам хзанни галаз гьаниз катнавай. Адан вичин халуни, яни Куьре округдин дувандин кылин кьази, Эминан начальник Исмаил Ярагьини гьаниз катнавай. Имни чаз алкъвадарвидин шиирдай аквазва.

И вакъайрив эгечIунин гьакьиндай Эминни Гьасан саки сад хьтин фикиррал ала.

Эминан шиирдани (им ана авай кылин фикиррикай сад я) шаирди гьаким-риз хаинвал авунал Куьре пашман хьайиди кьалурзава. Ам гьукуматдиз, уьл-кведиз хаинвал авуниз акси я. Шаирдин фикирдай, гьукумдиз авур и аксивили лезги халкъдал леке гьана. И карди Эмин урус пачагьдив, адан гьукуматдив ихтибардивди эгечIиз хьайиди кьалурзава. Ада вичин шиирда урус чIалан «бунт» гаф туналдини шаирди вич гьи патал алатIа кьалурзава.

Гьукуматди бунтчийриз кIеви жазаяр ганай, гьулгьулайрин себебкаррин, и акьунрик кыл кутур ксарин хуьрериз кьазакь янай, тахсир квайбурни-квачирбурни яракьдилай авунай. Катиз агакьайбур, гьукуматдин инсафсузвили-кай кыл кхудна, чуьллерани тамара чуьнуьх хьанай, маса секин хуьреризни шегьерриз финиз мажбур хьанай.

Эминан «1877-йисан бунтариз» шиирди гьа макъамар кьалурзава. И чIални гьа девирдин гзаф кьиметлу шагьадатнама я:

**Шумудан мал, шумудан кIвал
ТулкIуниз акъат хьана хьи,
Шумуд садан эгьли-аял
Етим-есир гьат хьана хьи.**

**Кьиникь са затI туш хьи акьван,
Адалат чаз хьанва масан.
Ахквазамач Мирзе Гьасан,
Им хупI мусибат хьана хьи.**

**Вуч жафа я, гьахьунин пад
Хуьз алакьай Гьажимурад,
Ви эвледар хьунал жагьад
Чи гуьгьуьлар кьатI хьана хьи.**

**Урусатдин кIеви зулум
Са кьуз вичиз жада кьалум.
Стха, вуна ая фагьум,
Гьар садаз успат хьана хьи.**

Шихбубади чӀугур азаб,
Рази хъанач улу-арбаб,
Мус ахквада и инкӀилаб,
Им чаз кӀиямат хъана хъи.

Абдулвагъид – илимдин гъуъл,
Туна чаз теснифар камил,
Фирдаус-женнет патахъ кӀил
Аваз, рекъе гъат хъана хъи.

Къази-Агъмед – асландин рикӀ,
Женнетгъглиярни шерик,
Шагъидарин эвел кӀилик
Кваз, Бакъадиз кат хъана хъи.

Нурани бубадин арха
Къунвай Абдул-Вагъид стха,
Факъир-фукъарадин арха,
Ви мал-девлет кӀват хъана хъи.

Агъамирзе – магъалдин нур
Квахъайла, гъикӀ хъийин сабур?
Куъре, Самур, фена абур,
Баябан тур рат хъана хъи.

Дустар Къазанфар, Рамазан,
Эмин ама квехъ эрзиман.
Биши, буъркъуь хъана заман,
Чи шадвилер къатӀ хъана хъи.

И шиирдинни «Наиб Гъасаназ» шиирдин арада чӀехи тафават ава. Ина ада бунтар къарагъарай, абурун кӀиле хъайи, ана иштирак авур ксарин пад къазва, и вакъиайра гъукуматди инсаф рикӀелай алуднавайди къалурзава.

Шиирда тӀварар къунвай ксар Эмин патал гъар сад играми я, гъар садахъ вичин къетӀенвал ва эрк ава. Шаирди, са шакни алачиз, гъукумди и ксарин гъакъикъи лайихлувилериз кӀимет тагуникай гъайиф чӀугвазва, гъукуматдин жазачи къуватар чпин гъерекатри къадардилай артух жезбина тунвайди тес-тикъарзава. Эмина ихътин инсафсузвилиз вичин аксивал къалурзава, ихътин туънтвили, зулумкарвили гъукуматдиз вичиз зурба зарар гудайди тагъкимзава. «Урусатдин кӀеви зулум / Са къуз вичиз жеда къалум» гафари икӀ тирди лап сересдиз ачухарзава. Эмина 1877-йисуз лагъай и гафар XX лагъай асирда, 1917-йисуз кӀилиз акъатайди Урусатдин тарихди хъсандиз къалурна.

Шаирди 1877-йисан вакъиайриз «инкӀилаб» лугъунни къетӀендиз къейд авуниз лайихлу я. И гафуни халкъ яшайишдин тӀал алай месэлайри яракъ къунал гъайиди къалурзава.

«Мус ахквада и инкѣилаб, / Им чаз кѣямат хѣана хѣи» цѣларарай кѣлдай-буруз Эминан вил ихѣтин «инкѣилаб» мад хѣхѣана кѣанзавайди хѣиз хѣунни мумкин я. Амма, чи фикирдай, и цѣларара совет девирда, абур чап ийидайла, са ни ятѣани дегишвал тунвайди хѣиз аквазва. Ина гафарин чеб-чпив кѣур-вили «кѣеѣивал» ийизва. И кѣве цѣарѣин манаяр чеб чпиз аксибур, сада сад инкарзавайбур я. Абура дегишвал туналди, и шиирдин сифтегѣан шикилдик хѣуѣрай касдиз Эмин инкѣилабчи хѣиз кѣалуриз кѣан хѣайидал шак алач. Амма гѣакѣикѣятда акѣ тушир. И кѣве цѣарѣин чкадал бинедилай алай кѣве цѣарѣе хѣун лазим тир фикирни инай кѣатѣуз тахѣана авач. Ам и «инкѣилаб» «им чаз кѣямат хѣана хѣи» лагѣай хѣтин фикир хѣун лазим я. Якѣин «инкѣилаб» гафунин вилик адаз талукѣ, лугѣун хѣи, «вилиз акур», «кѣилел атай» ва я гѣа ихѣтин манадиз мукѣва маса гафар квай. Инал шиирдин и кѣве цѣар цѣийи изданийра кѣайдадиз хѣунин месѣлани кватзава.

Ивидай хѣайи и йисан мусибатри Эминаз секинвал гузвачир. Ада и вакѣи-айриз мад са шиир бахшна. Ам ктабра «Гѣинава» («Фагѣумна за дуѣньядин гѣал, гила чи эхир хѣана хѣи...») тѣвар алаз гѣатнава:

**Фагѣумна за дуѣньядин гѣал, гила чи эхир хѣана хѣи.
Гила гѣикѣда, эй мусурман, чи Куѣредин хан гѣинава?
Адалат дуван амачиз, кѣямат загѣир хѣана хѣи.
Гила гѣикѣда, эй мусурман, чи Мирзе-Гѣасан гѣинава?**

**Ваз Аллагѣди рагѣметар гуй, Умалат-бег кѣенава хѣи,
Мегѣти-беган эрѣи метѣй кѣара гуѣлле фенава хѣи,
Эй, Аслан-бег, есир хѣана, Урусатда хвенава хѣи,
Гила гѣикѣда, эй мусурман, адалат дуван гѣинава?**

**Ибурузни кѣушун лугѣуз, гѣакѣан кѣуру бунтар хѣана,
Яз Аллагѣдин кѣадар я хѣи, им чаз мусибатар хѣана.
Гѣажи-шагѣлар замандани гѣа жуѣредин крар хѣана.
Гила гѣикѣда, эй мусурман, бес эгѣли инсан гѣинава?**

**Ваз Аллагѣди рагѣметар гуй, Гѣамид-ѣфенди кѣена хѣи,
Ширерин Гѣажи-Шихбуба, вунни рагѣметдиз фена хѣи,
Эй, кѣепѣирви Гѣажимурад, кемендиз кѣил вегѣена хѣи.
Гила гѣикѣда, эй мусурман, дердериз Лукѣман гѣинава?**

**Я тѣарикѣят, я шарнат, я са гѣакѣикѣят амач хѣи,
Я адалат, я мураат, я бер-берекат амач хѣи,
Эй, сугѣратви Абдурагѣман, гила жасарат амач хѣи.
Гила гѣикѣда, эй мусурман, эвелан заман гѣинава?**

**Етим Эмин йифди-югѣди «Ребби!» лугѣуз шежава хѣи,
Фагѣумна за, дуѣньядин гѣал Мегѣти загѣир жежава хѣи,
Куѣре, Кѣуба, Авар дере – гѣарнай есир кѣазава хѣи.
Гила гѣикѣда, эй, мусурман, гѣахѣлу са султан гѣинава?**

И шиирда Эмина и мусибатдин вакъиайра иштиракай, вичиз чидай маса ксарин тIварарни къазва. Абурукай садбур женгера телеф хъайиди, муькуьбуруз гьукуматди жазаяр гайиди кълурзава. Эмин паталди абур вири Куьреда, гьакI амай Дагуьустандани къланун-кълайда хуьз хъайи, чеб и чилин «къл» хъайи ксар я. Абуруз яб тагуни, абур телеф авуни авай къланун-кълайдани ми-хъиз тахъай мисал авунвайди аквазва. Гьукуматдиз «хаинвал» авурбурун геле яргълди кълкълез хъайидини и шиирдай тайин жезва. Шиирдин эхиримжи цIарцIе шаирди и вакъиайрикай авур вири веревирдерикай са нетижа хкудзава: и чIехи мусибатар уьлкведин кьиле гьахъ гвай «султан», яни са дуьз «чIехи кас» тахъайла жезва. Эминан вил гьахътин касдихъ гала.

Эмина 1877-йисан бунтариз бахшай шиирринни Алкъвадар Гьасан-эфендиди гъа и вакъиайрикай вичин хва Абумуслимаз шиирралди кхъей чарче мукъвавилер авай хъиз, чIехи чаравилерни ава. Гьасан-эфендидин шиирдик талбадин тав ква, адан кирам гьулгьулайрин бязи себебкаррални ва маса иштиракчийрал хъуьрезвай хъиз аквазва. Ада «Асари Дагъустанда», и шиирда хъиз, адалай вилик и гьулгьуладикай рахадайлани, халкъдиз хъайи ва авур гужарикай лап мискъидиказ лугъуз, ам абурукай саки раханвач лагъайтIани жеда. Ада гьукумдиз инсаф тахъуникай са гафни лугъузвач, идалди ада гьакимри ва гьукуматдин кьушунри «кьурубурузни», «ицIибурузни» авур гужарикай куьтIни ийизвач. Гьатта вичиз гьукуматди гайи жазадикайни, яни кьуд йисан кълене Урусатдин Тамбовский губерниядиз суьргуьн авуникайни адан суьгълет лап куьруьди, мутIлакьди я, гъланани са кълтIи тайинвал авач. Ингъе ада вуч лугъузватIа: «1294 (1877) лагъай йисуз зун, гьахълудаказ яни, гьахъсуздаказ яни, Дагъустанда хъайи гьулгьулада иштиракай ксарин сиягъда тунай ва зун хзанни галаз урус гьукуматдин кълардалди Дагъустандай Урусатдиз суьргуьн авунай...» Къллугъни кълкълатна, суьргуьнда хълана хтай Гьасан-эфендидивай, гьукумдин чина акълвазна, адахъ инсаф тахъун къллурдай хътин са гафни лугъуз хъланач. Амма тIаз месел алай Эмина, вичин хсуси тIалар-дердер рикIелай алудна, халкъдин дерди-гълдикай, адаз авур зидвилерикай гъларйдалди лагълана, бунтунихъ галаз алакълада хълйибурун геле гьукумдин жазачи кълватар гъеле кълкълезмай вахтунда «са гьахълу султан гъланав?» лугъуз шаирдила алакълна. Ада «кьурубуруни» «ицIибур» лагъланач, гьулгьулачийривни амай халкъдив гьукумат «гьахълудаказ ва я гьахъсуздаказ» эгечIна лугъуз, тайинвал авачир келимаяр кхъланач, ада кълтIидаказ гьукумдин ва «биши, буьркъл замандин» суфат къллурна.

Чун вичикай рахазвай шиирдин «Гължи-шагълар замандани гъа жуьредин крар хълана...» цIарни къллди фикир гуниз лайихлу я. Чи кълтIунрай, ина Кълбада 1837-йисуз хълйи чIехи гьулгьуладикай рахазва. А чIавуз урус гьукуматдиз акси яз къларагъл лезгийрин кьиле Гължи-Мамед лугълдай кас акълвазнавай, ада вич шагъл яз малумарнай. Гълвилай Эмина адаз «Гължи-шагълар» лугълзва. Гъл гьулгьуладин иштиракчийризни кIеви жазаяр ганай, гьакIни гьукуматдин зулумкарвилинни гьакимрин кълнихвили аман атIанвай халкъдиз генани зурба зидвилер кълунай. И цIарцIелди Эмина тарихдин тарсар рикIел хуьн, абурукай герека макълмда нетижа хкудун тагълкимзава.

И макъллада авунвай вири веревирдерин нетижа яз, ихътин кълйдер ийиз

жеда: Эмин урус гьукуматдин пад хуьзвай кас тир; ам мусурманри, хашпайри ва маса динрал алай халкъари дуствиле, меслятда аваз уьмуьр гьалунин терефдар хьана; гьукум ва гьакимар чпин ниятралди ва гьерекатралди михьибур, адалат гвайбур, халкъдин дердида акьадайбур хьуни, къанун-къайда халкъдиз ва гьакимриз са вилерай килигзавайди хьуни уьлкве авадагвилехъ тухудайдахъ ам рикъивай агъанвай; ам инкъилабриз, яшайишдинни дулана-жагъдин месэлаяр ва тал алай маса дердияр гьиле «дегьре» аваз гьалуниз акси тир, адан чалара инкъилабри гьар жуьредин «къудуцриз» чпин нефсер ахъайдай мумкинвал гузвайвилин, экуь кьилера арадал атай михь ва гьахъ квай идеярикай чалкечирри члуру нетижаяр хкудиз, абур члуру патахъди элкъуьриз алахъдайвилин тагъкимни ава. И карди Эмин акьалтлай инсанперес, адалатдинни гьахъунин патал алай кас, девирдин крайни члехи вакъияйрай кьил акъудиз алакьдай векил, вичин халкъдин хва хьайиди субутзава.

Шаир 1877-йисан гьулгьуладин вахтунда сагъ-саламат тиртла, ам сенгерин гьи пата жедайтла, чавай лугъуз жедач. Месела, Эминан вахтунда Куьре округдин дуванханадин кьилин къази, вич Урусатдин душман Мегьамед Ярагъидин хва тир Исмаил Ярагъи бунтчийрин патал элячлайвиликай шагъидвилер авач. Мумкин тир, Эмина, сагъ-саламат язни, гьа рехъ хкъай. Гьакъ хьун мумкин тирди адан шиирри раижзава.

Залпанд алатнавай гьукумдиз ва я тух тежедай гьакимриз чинал акъвазна авай гаф лугъуз алакьуни Эминан инсанвилин ва шаирвилин члехивал генани зурба ийизва.

Адан уьмуьрдин тарсарин кьиметлувал ва гереквал чи аямдани эксик тахъанвайди чаз чи девирдин члехи ва кар алай вакъияйри къалурзава.

КЪАРАВИЛИЯР

* * *

Гъайванханада аслан хуъзвай зурба кьесфедиз ява кицІин гурицІул гъахда къван. Ам акунатІани, асланди вичин гъич чІарни юзурнач.

-Ваз зун гъайвандай аквазвачни?- лепІ-лепІ ийида вич чІехиди яз гъисабзавай гурицІулди.- ЯтІа, за ваз захъ галаз кикІиз эверзава.

Асланди гъакІни вичин секинвал чІурнач.

-КичІе яни!?- мадни викІегъ хъана гурицІул.- Вири гъайванхана хуъ-реда вал. Вавай ви патав икъван бицІи тир захъ галаз кикІиз хъанач.

-Алат япалай, гурицІул,- ам галай патяхъ килигни тавуна, жаваб гана асланди.- Эгер ви тай хъайитІа, зал, гъайванхана анихъ амукурай, вири гъайвандуьнья хуъреда.

* * *

Са касдин кІвалин-къан даях тир балкІан начагъ жеда къван. Са югъ алатна, къве югъ алатна – кІвачел алай балкІан чилиз яна. Ам къутармиши хъхъун бажагъат акур иесидиз чара амукурнач.

-Пакани вун кІвачерал ахкъалт тавуртІа, гъайван, за ви туьтуьнив гапур гуьцІда,- лагъана иесиди.- Вун икІ акваз эхиз хъжезмач завай.

Пакамаз, аквазва иесидиз, балкІандин патав гьерни къатканва.

-Вунни начагъ хъанвани, я гъайван?- рахана иеси.- Гъинва гапур?..

Гапурдин гуьгъуьниз фейи иеси хкведалди гьерез балкІан кІвачерал къарагъна кІан хъана.

-Къарагъ кІвачел!- балкІандин къвала кек эцяна гьере.- ТахъайтІа, иесиди вун тукІуна кицІериз вегъеда.

КІвачерал алай балкІан акуна, иесиди гапур элкъвена хутахнач.

-Зи кІвалин даях тир вун къутармиши хъанатІа, чан гъайван,- шаддиз лагъана иесиди балкІандиз,- за, гьерен къил атІана, валай къурбанд ийизва.

* * *

Таран кІуква ацукъна вилаятрилай вил вегъезвай лекърез ина-ана къекъвена таран пунав агакънавай къуьре суал гузва:

-Вуна акъван къакъанда вучзава, я лекъ? Вун ана квел машгъул я?

-Ацукънава вилиятар виликай ийиз. Са куьнални машгъул туш.

-Зунни тура ман ви таран кІане,- тІалабна къуьре,- зазни са куьнални машгъул тежесз ацукъиз кІанзава.

-Ацукъ ман,- ихтияр гана лекъре.

Ягъалмиши жез агакънач къуьр, а патал алай сур таран хъалхъамдай зурба тІиб адал тепилмиши хъана. Къуна къармахрив тухвана къуьр ада вичин къалхъамдиз.

-Ваз завай вуч кІанзава?- хабар къуна къуьре тинІревай.- Зун са куь-нални машгъул тушиз ацукънавайди тир. Вини кІуква авай лекъ хъиз.

-Лекъ хъиз кІуква авайтІа, вакни за кядачир,- жаваб гана тинІре ва къуьр хъалхъамдуз чІугуна.

Аида Юнусова. **ЧУЪЛДИН ЦУЪКВЕР**

Самур

Индекс годовой 63336

Индекс полугодовой 73895

